

- Schmitz, E., Friebe, S.: *Die „Neuen Jugendreligionen“ – öffentliche Akzeptanz und Konversionsmotive*. In: Schmitz, E. (Hrsg.), c. d., s. 235–262.
- Schmitz, E. (Hrsg.): *Religionspsychologie*. Hogrefe, Göttingen 1992.
- Schreuder, O.: *Religiosität und Gruppenkultur*. In: Schmitz, E. (Ed.), c. d., s. 209–222.
- Skalický, K.: *Po stopách neznámého Boha*. Praha, Aula 1994.
- Strženeč, M.: Coping strategy and religiosity. *Studia psychol.*, 37, 1995, 3, s. 170–172.
- Strženeč, M.: *Psychológia náboženstva*. Bratislava, Veda 1996.
- Strženeč, M.: K otázke zisťovania religiozity pomocou dotazníkov a škál. *Čs. psychol.* 41, 1997, 5, s. 410–414.
- Šatura, V.: *Psychológia medicíny*. Dobrá kniha, Cambridge 1988.
- Verweij, J., Ester, P., Nauta, R.: Secularization as an economic and cultural phenomenon: A cross-national analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36, 1997, 2, s. 309–324.
- Vidlák, M.: *Sociologie náboženství I*. Univerzita Karlova, Praha 1991.
- Výrost, J., Slaměnk, I. (ed.): *Sociální psychologie. Sociální psychologie*. Praha, ISV 1997.
- Wach, J.: *Sociology of religion*. Kegan, London 1947.
- Weber, M.: *Sociologie náboženství*. Praha, Vyšehrad 1998.
- Wulff, D. M.: *Psychology of religion. Classic and contemporary views*. Wiley, New York 1991.
- Zwingmann, Ch. a kol.: *Religiose Orientierung und ihre Bedeutung für den Zusammenhang zwischen Religiosität und Lebenszufriedenheit*. *Z. f. Pädag. Psychologie*, 5, 1991, 4, s. 285–294.
- Zwingmann, Ch. a kol.: *Religiose Orientierung und Glaubensinhalte*. In: 39. *Kongress DgP's, Abstracts*, Band II. Hamburg 1994, s. 882.
- Zwingmann, Ch., Diringer, Ch., Ochsman, R.: *Das Verhältnis von Christlicher Religiosität und der Einstellung zur militärischer Gewalt*. *Beiträge zur Sozialpsychologie*, 1994, Heft 6, Univ. Mainz, Psychol. Inst., 1994.

7 Človek a príroda: Environmentálna psychológia

Eva Naništová

Obsah kapitoly

- 7.1 Vymedzenie priestoru pre environmentálnu psychológiu
- 7.2 Etablovane environmentálnej psychológie v historickej perspektíve
 - 7.2.1 Iniciačný nemecky píšúci autorov
 - 7.2.2 Zdôraznenie ekologického kontextu správania
 - 7.2.3 Sociálny kontext a kríza paradigmy v psychológii
 - 7.2.4 Konvergencia záujmov a medzinárodná stabilizácia disciplíny
- 7.3 Aktuálne trendy v environmentálnej psychológii
 - 7.3.1 Koncept miesta a jeho environmentálny význam
- 7.4 Stratégie a metódy výskumu
 - 7.4.1 Environmentálne dispozície osobnosti
 - 7.4.2 Väzba na miesto
 - Dimenzia identity s miestom
 - Dimenzia závislosti na mieste
 - 7.4.3 Priestorová kognícia a mentálne mapy
- 7.5 Budúce smerovanie environmentálnej psychológie

7.1 Vymedzenie priestoru pre environmentálnu psychológiu

Environmentálna psychológia predstavuje obzvlášť integratívnu a ekлекtickú oblasť sociálnych vied. Možno ju definovať súčasne ako samostatnú psychologickú disciplínu, špecializáciu v rámci sociálnej psychológie, ako aj základňu pre environmentálne hnutie v sociálnych vedách a v rozhodovacích a plánovacích procesoch. Hoci sa opakovane považuje za novú oblasť štúdia, „okolie“ alebo „prostredie“ bolo (aj keď priebežne s menším dôrazom alebo izolovane) často prezentované na pozadí filozofického a psychologického myslenia. Psychológov zaujímal vplyv prostredia na správanie už od čias J. B. Watsona a implicitne sa ekologický kontext správania objavoval v prácach geštalistov, neobehavioristov, raných kognitivistov, ba i niektorých psychoanalytikov. Výraznejší rozmach

a následné etablovanie environmentálnej psychológie na prelome 60. a 70. rokov sa zhoduje so začiatkom environmentálneho hnutia, s kognitívnu revo-
lúciou v psychológii a zároveň odráža záujem sociálnej psychológie o externú
a ekologickú validitu namiesto dovtedy preferovaného laboratórneho experi-
mentu.

Environmentálne orientovaní výskumníci rozpoznali potrebu skúmať vzťa-
hy medzi environmentálnymi stimulmi a ľudskou reakciou na ne, porozumieť
transakcii medzi človekom a prostredím a využiť toto poznanie na riešenie
aktuálnych problémov. Svoju pozornosť sústredili z bezprostredných labora-
tórnych podmienok a mikrosociálnych rámcov na širšie škály a molárne fyzi-
kálne prostredie. Ich príspevkom bolo, že v rámci interdisciplinárneho prístupu
vnímali osobu a rámce ako holistické entity, pričom osoba je schopná aktívne
zvládť každodenné podmienky, upravovať a využívať rámce v ktorých pôsobí,
a zároveň byť nimi ovplyvňovaná vo svojom správaní a skúsenostiach.

Teoretické, výskumné aktivity i požiadavky praxe sa premietli aj do rámco-
vého deňovania predmetu environmentálnej psychológie. Od interakcie s pro-
stredím a hľadania príčin a dôsledkov správania človeka vo vzťahu k nemu sa
postupne kládol väčší dôraz na transakčnú analýzu tohto vzťahu. Začalo sa
formovať odvetvie psychológie, ktoré sa snažilo situovať jedinca (ako pevne
vsadeného v prostredí a zároveň aktívne definujúceho a formujúceho prostre-
die) do makroškály, do ekologického kontextu. Z toho vyplýva, že **predmetom
environmentálnej psychológie je štúdium transakcie medzi jedincami
začlenenými do prostredia a fyzikálnymi rámcami** (porovnaj R. Gifford,
1987, F. T. McAndrew, 1993). Súčasne môže byť environmentálna psychológia
ponímaná ako časť **multidisciplinárnej oblasti prostredie a správanie**,
ktorá integruje konceptuálne a metodologické perspektívy psychológie, socioló-
gie, antropológie, geografie, architektúry, urbanizmu a iných vedných odborov
(bližšie D. Stokols, 1995, I. Altman, 1997).

7.2 Etablovanie environmentálnej psychológie v historickej perspektíve

Hoci z historického hľadiska siahajú korene environmentálnej psychológie ku
psychológii, niektorí autori ju zaraďujú medzi hranice disciplíny (R. Gifford,
1987, A. Hedge, 1994), zatiaľ čo iní ju označujú za jadrovú psychologickú vedu
s vlastným výskumným programom (K. H. Craik, 1996) alebo naopak – pochy-
bujú o jej identite ako samostatnej oblasti štúdia (D. Stokols, 1995, 1996). Keď
sa pokúsime datovať pôvod environmentálnej psychológie, je nutné spomenúť
nielen procesy konvergenencie záujmov viacerých vedných odborov na prelome
60. rokov, ale aj skutočnosť, že všetky psychologické školy či už priamo alebo
sprostredkovanne prispeli k súčasnému vývoju tejto disciplíny.

Už v prístupoch prvého laboratória experimentálnej psychológie bola pre
W. Wundta osoba, ktorá niečo prežíva, živým organizmom odpovedajúcim na
externé stimuly. J. B. Watson vo svojej behavioristickej koncepcii obhajoval na-
miesto introspektívnej analýzy pozorovanie prostredia. V náváznosti na túto
schému konceptualizovali neobehavioristi prostredie ako udalosti, ktoré mo-
difikujú správanie osoby a sú externé vo vzťahu k nej. Tento redukcionizmus,
podmienený kontrolou experimentálnej situácie, však nebol vhodným rámcom
pre vývoj environmentálnej psychológie. Až následná kritika a poukázanie
na intervenciu kognitívnych procesov predstavovali určité posun v porovnaní
s klasickými prístupmi (bližšie E. Pol, 1993). Kríza behavioristickej paradigmy
a dôraz na kognitívistickú paradigmu najmä u E. C. Tolmana zohľadnili pro-
stredie ako aktívny prvok v psychologických procesoch.

7.2.1 Iniciatívy nemecky píšúcich autorov

Vynorenie sa environmentálnej psychológie nie je sporadickým javom, ale jej
rozdochy v 60. a 70. rokoch bol dôsledkom reality, ktorá sa formovala dlhšiu dobu
a nakoniec našla potrebné podmienky kryštalizácie. Dnešnú situáciu treba chá-
pať v historickom kontexte prvej polovice dvadsiateho storočia, ovplyvnenom
dôsledkami dvoch svetových vojen.

Prvú explicitnú formuláciu témy s názvom „environmentálna psycholó-
gia“ (*Psychologie der Umwelt*) nachádzame v nemeckej literatúre už v roku
1924, hoci v 70. rokoch sa tu začal výraznejšie preferovať termín „ekologická
psychológia“ a „ekopsychológia“. Rámec pre rozpracovanie širokého spektra
fyzikálno-environmentálnych fenoménov v správaní tvorili jednak ekologická
biológia, meteorobiológia, urbanistické štúdiá, geopsychológia, ale aj fenome-
nologická orientácia. Časť týchto tém sa odrazila v príručke *Handbuch der
biologischen Arbeitsmethode* (Abderhalden, 1924), ktorej tretí diel – zostavený
W. Hellpachom – mal názov *Psychologie der Umwelt* (bližšie E. Pol, 1993). Ok-
rem tohto autora treba spomenúť aj žiačku W. Sterna Martu Muchow. Tá spolu
so svojím bratom v roku 1935 rozpracovala otázku životného priestoru u detí
(L. Kruse a K. Graumann, 1987).

Hoci za jedného z kľúčových predchodcov environmentálnej psychológie
sa pokladá Kurt Lewin, ktorý už v 20. rokoch prezentoval názor, že jedincom
možno porozumieť iba cez poznanie ich životných priestorov, nemôžeme opome-
núť prínos W. Hellpacha a M. Muchow k štúdiu vzťahov medzi človekom a pro-
stredím. Okrem K. Lewina mal na európsku i americkú psychológiu vplyv aj
Egon Brunswik. R. Gifford (1987), opomenúc prácu W. Hellpacha, mu dokonca
prpisuje prevenstvo v použití termínu environmentálna psychológia (v roku
1934). E. Brunswik sa vo svojich prácach orientoval najmä na proces percepcie
a detailnú analýzu spôsobov, akými faktory prostredia pôsobia na správanie.
Jeho záujmom bolo vyriešiť problém, ako dosiahnuť konštantnú percepciu re-
ality. E. C. Tolman, blízky Brunswikov priateľ a kolega, označil jeho teóriu za

funkcionalistickú a probablistickú (porovnaj E. J. Gibson, 1991). Začiatok druhej svetovej vojny znamenal prakticky obmedzenie záujmu o tú oblasť štúdia, ktorá sa orientovala na širšie prostredie človeka. K. Lewin i budapeštiansky rodák E. Brunswik (obaja ovplyvnení neopozitívizmom Viedenského kruhu) sa v 30. rokoch rozhodli usadiť v Spojených štátoch.

7.2.2 Z dôraznenie ekologického kontextu správania

Skutočnosť, že environmentálna psychológia má hlboké zakotvenie v ekologickom kontexte správania, ilustrujú najmä práce dvoch výrazných osobností – Egona Brunswika (1903–1955) a Kurta Lewina (1890–1947). Lewinova teória pola bola jednou z prvých, ktorá brala aktívne do úvahy molárne prostredie. Ním vypracovaný koncept životného priestoru zdôrazňoval konštantnosť interakcie medzi silami prostredia a indivídua. Aj keď v teórii nešpecifikoval jasne vzťah životného priestoru k vonkajšiemu prostrediu, súhlasil s tým, že sily z vonkajšieho obalu (forein hull) obohacujú vedomie a ovplyvňujú psychické procesy. Hoci začiatkom 40. rokov navrhol, aby sa nová oblasť výskumu nazývala **psychologická ekológia** (K. Lewin, 1963), ani on, ani E. Brunswik sa však aktuálne nezaoberali tým, čo sa dnes legítimne nazýva výskumom v environmentálnej psychológii.

K. Lewin bol dynamickou a tvorivou osobnosťou. Svoju filozofiu vedy prišiel priamo z Viedne na Univerzitu v Lowe a inšpiroval mnoho študentov. Tí následne prešli nové zameranie v sociálnych vedách. V rokoch 1935 až 1936 sa v Lowe stretol s Rogerom Barkerom, ktorý spolu s ďalším Lewinovým žiakom Herbertom Wrightom začal rozpracovávať psychologickú ekológiu. Neskôr (v roku 1949) predložili návrh na zmenu tohoto termínu na **ekologickú psychológiu** a jej uznanie za psychologickú disciplínu. V roku 1947 v kansaskom výskumnom tíme sledovali R. Barker a H. Wright malé ekologické jednotky, utvárajúce každodenné ľudské správanie. Ich výskum predstaviť prvý výraznejší pokus vypracovať ekologickú perspektívu v americkej psychológii. Svojím prístupom nepriamo nadviazali na jeden z prvých pokusov použiť ekologickú analýzu pri štúdiu komunity, realizovaný predstaviteľmi Chicagskej školy (R. Park, E. Burgess a R. McKenzie in A. Binder et al., 1975). R. Barker a H. Wright študovali rámce správania (behavior settings) ako jednotky prostredia, obsahujúce okrem sociálnych a kultúrnych pravidiel aj fyzikálne priestorové a časové aspekty nášho denného života (napr. školská trieda, koncertná hala, reštaurácia a pod.). **Rámce správania** definoval R. Baker (1976, s. 18) ako „... pevné, neobychajúce zreteľné znaky ekologického prostredia“, ako „... ohraničené, sebaregulujúce entity obsahujúce sily, ktoré formujú a udržiavajú jednotlivých obyvateľov objektov rámcov vo funkčných modeloch so stabilnými atribútmi“ (cit. op. s. 21). Ako tvrdí sám autor, „rámce správania“ majú svoje korene v Lewinovej koncepcii kvázi-stabilnej rovnováhy a v jeho záujme o eko-behaviorálne problémy (ibid.). Vysoko originálna Bar-

kerova práca o podstate a dynamike rámcov správania sa tak stala jedným z predchodcov výskumov v environmentálnej psychológii.

Podnetným a novátorským príspevkom bola aj **ekologická teória vmi- mania** E. J. Gibsona, uvažujúca o vzťahu medzi človekom a prostredím ako o vzťahu totálnej reciprocít. Podľa tejto teórie je percepcia výrazne aktívnym procesom získavania informácií, motivovaným možnosťami či ponukou (affordance) prostredia (E. J. Gibson, 1991). Základné črty novej ekologickej paradigmy sa začali postupne študovať jednak z perspektívy biologickej a ekologickej, jednak z perspektívy architektúry a psychológie. Koncom roku 1950 Robert Sommer a Humphrey Osmond realizovali výskum, v ktorom systematicky menili fyzické prvky budov v Kanade a monitorovali vplyvy týchto zmien na správanie. V tom istom čase začali Sommerove štúdie osobného priestoru. Skupina Willhama Ittelsona a Harolda Proshanskeho z New Yorku čítala Sominerovu a Osmondovu prácu a začala mapovať správanie pacientov v psychiatrických liečebňach (podľa R. Gifforda, 1987). V roku 1964 bol na konferencii American Association of Hospital Planning v New Yorku prvýkrát oficiálne použitý pojem ekologická psychológia (citované podľa V. Rosová a G. Bianchi, 1996) a v polovici 70. rokov sa začínajú objavovať prvé systematické práce a príručky ekologickej psychológie.

7.2.3 Sociálny kontext a kríza paradigmy v psychológii

Hoci záujem o ekologický kontext správania je zreteľný už v prácach z 30. rokov, vzťahy medzi ľuďmi a prostredím zaberali len sporadickú pozornosť v prácach behaviorálne orientovaných vedcov. Nový dôraz na oblasť človek–prostredie začal až na prelome 60. a 70. rokov. Bola to éra výrazných sociálnych a ekologických zmien v americkej spoločnosti. Do popredia sa dostávali problémy ľudských práv, sexuálnej slobody a primeranej výchovy. Otázky týkajúce sa prostredia mapovali témy globálneho znečistenia a ničenia prírody, toxikkej kontaminácie, urbanistickej zástavby, spokojnosti s bývaním a i. Podľa E. Pola (1993) prave faktory ako ekonomický rast, zmeny v štruktúre produkcie a koncentrácia do veľkých miest vytvárali nové problémy pre architektov, technikov a urbanistov. I. Altman (1991) pri charakterizovaní tohto obdobia dodáva, že najmä sociálni vedci a environmentálni plánovači kritizovali vlastné disciplíny za slabé výstupy do praxe. Niektorí environmentálni dizajnéri začali venovať systematickejšiu pozornosť psychologickým, kultúrnym a sociálnym potrebám užívateľov rôznych rámcov byvania a menej zdôrazňovali vlastné sebavýjadrenie, intuíciu a umelecké potreby. Vedomie sociálnej zodpovednosti pri hroziacej environmentálnej kríze, ktorá charakterizovala túto periódu, nútilo všetkých hľadať odpovede v sociálnych vedách.

V tom istom období časť sociálne orientovaných vedcov obmedzila vzťahy s materskými disciplínami. Kultúrni a behaviorálni geografi, urbáni sociológovia, sociálni, vývinoví a experimentálni psychológovia svoje výhrady odô-

vodňovali tým, že je ignorovaná úloha komplexných, molárných fyzikálnych rámcov vo vzťahu k správaniu človeka. Vyzývali k výskumom v prirodzených podmienkach, ktoré sa vymania z tradície analytického prístupu k prostrediu. V psychológii ako prví vystúpili sociálni psychológovia Harold Proshansky a Robert Sommer, experimentálny psychológ William Ittelson, ekologický psychológ Roger Barker a ďalší. Druhú generáciu tvorili napr. Jack Wohlwill, Irvin Altman, David Canter, Kenneth Craik, David Stea. Tieto skupiny začali spolupracovať s inými sociálnymi vedami, menovite antropológiou, geografiou, sociológiou a s kolegami z odborov v architektúre, plánovaní, ako i v mnohých organizačných aktivitách (porovnaj H. M. Proshansky, 1987, I. Altman, 1991, E. Pol, 1993).

Po roku 1970 expanzívne narastá multidisciplinárny prístup k štúdiu ľudského správania. B. R. Little (1987) v tejto súvislosti hovorí dokonca o konceptuálnej revolúcii v psychológii. Začína sa realizovať množstvo teoretických a výskumných programov v rámci viacerých koherentných paradigiem a vo väčšine prístupov sa kladie dôraz na kontextuálnu teóriu správania. Spolu-práca sociálnych, vývinových, experimentálnych a ďalších psychologov s kolegami z iných vedných odborov vyústila do množstva experimentálnych štúdií, monografií, učebníc (napr. fundamentálna práca z roku 1970 *Environmentálna psychológia* H. M. Proshanského et al., 1976). Vo výskumných projektoch dominovali témy ako osobný priestor, prítudnenie, teritorialita, analýza rámcov správania, ekológia malých skupín, reakcie na environmentálne stresory a pod.

Záverom možno konštatovať, že práve intelektuálna a spoločenská atmosféra 60. rokov podmieňala výrazný posun k vysvetľovaniu ľudského správania jedincov, skupín a komunit v širšom kontexte prostredia (socio-kultúrny, historický, geografický a časový kontext). Vyústením vedeckých a spoločenských záujmov v 60. rokoch bolo etablovanie **environmentálnej psychológie**, ktorá sa formovala ako výsledok štúdia ľudského správania vo vzťahu k sociofyzikálnemu prostrediu. Táto línia, iniciovaná a reprezentovaná H. M. Proshanskym, W. H. Ittelsonom, L. G. Rivlinom, K. H. Craikom, J. F. Wohlwillom a ďalšími, sa na rozdiel od ekologickej psychológie viac sústredila na skúmanie bazálnych psychologických procesov vo vzťahu človek–prostredie. V chronologickom kontexte R. Sommer (1997) uvádza rok 1973 ako začiatok etapy, kedy environmentálna psychológia nielen „dobieha“, ale postupne „vytláča“ psychológiu architektúry a ekologickú psychológiu.

7.2.4 Konvergenca záujmov a medzinárodná stabilizácia disciplíny

Záujem o vzťah človek–prostredie sa začal prejavovať aj v tzv. „**environmentálnych vedách**“ (sociológia, architektúra, urbanizmus, humánna geografia, antropológia), do ktorých prispievali svojimi poznatkami aj psychológovia. Táto konvergenca záujmov medzi odlišnými disciplínami a odborními vytvorila spoločný priestor, v ktorom sa začala formovať i medzinárodná vedecká komunita.

Stretnutia v dvoch rozličných geografických oblastiach (v USA a neskôr v Británii) iniciovali sériu konferencií, vznik medzinárodných spoločností, časopisov, ako aj formálne a neformálne kanály spolupráce.

Prvé konferencie, zamerané na psychológiu v architektúre, sa uskutočnili na Univerzite v Utahu v roku 1961 a 1966. Koncom 60. rokov boli etablované odborné časopisy *Environment and Behavior* (od r. 1969) a *Population & Environment*. V roku 1968 sa formovala profesná organizácia *EDRA (Environmental Design Research Association)*, ktorá zorganizovala prvé stretnutie v roku 1969. Na City University New York (CUNY) zaradili program environmentálnej psychológie a prvý titul PhD v odbore environmentálna psychológia tu udelili v roku 1975 (začiat' čo prvý titul PhD v americkej psychológii bol udeľený už v roku 1861, v klinickej psychológii po I. svetovej vojne a v pracovno-organizačnej psychológii v roku 1921). Súhrnom dosiahnutého psychologického poznania, nových trendov v environmentálnej psychológii a historických i aktuálnych výskumov v jednotlivých krajinách bolo koncom 80. rokov obsiahle dielo *Handbook of environmental psychology* (D. Stokols a I. Altman, 1987).

Na európskom kontinente po konferenciách v Dalandui (1969) a v Kingstone (1970) založili architekti a psychológovia na konferencii v Lund (Švédsko, 1973) spoločnosť *IAPC (International Architectural Psychology Conference)*. Alternatívou tohoto postupu boli iniciatívy anglickej skupiny na čele s Davidom Canterom, ktorá v roku 1972 vypracovala prvý akademický syllabus environmentálnej psychológie na univerzite Surrey (Guilford). Zatiaľ čo skupina z Guilfordu (identifikujúca sa s britskou empirickou tradíciou) reprezentovala psychologickú platformu, skupinu IAPC tvorili nielen psychológovia a architekti, ale patrili sem aj predstavitelia sociológie, antropológie, geografie. Kontroverzia medzi pozitivistickým a fenomenologickým prúdom pokračovala až do roku 1984 na stránkach časopisu *Architectural Psychology Newsletter*. V skutočnosti šlo o oneskorenú „environmentálnu“ verziu krízy v sociálnej psychológii. V tejto napätej atmosfére menovali účastníci na konferencii v Louvain-la-Neuve (1979) komisiu 12 reprezentantov z rozličných krajín a profesií, aby vytvorila stabilnú spoločnosť a koordinovala ďalšie aktivity. Výsledkom týchto iniciatív bolo stretnutie v Londýne (26. 9. 1979), ukončené vytvorením asociácie *IAPPS (International Association for the Study of People and their Physical Surroundings, dnes International Association for the Study of Environment Studies)*. Dôležitú úlohu v procese etablovania environmentálnej psychológie na európskom kontinente zohrala najmä guilfordská skupina na čele s D. Canterom, ktorý založil a vedie (v spolupráci s K. H. Craikom) aj *Journal of Environmental Psychology* (bližšie E. Pol, 1993).

V českej a slovenskej psychologickkej literatúre sa odborné štúdie, aktualizujúce otázku životného prostredia, objavujú začiatkom 80. rokov. **Teoretickú líniu**, smerujúcu od životného prostredia v psychológii (M. Sedláková a Š. Galocí, 1983) k psychológii životného prostredia a potrebe novej paradigmy v tejto oblasti, reprezentovali napr. M. Sedláková a Š. Galocí, Z. Bureš, M. Černoušek,

V. Rosová a G. Bianchi, D. Kováč a ďalší. Na Slovensku prvé výskumy, ktoré možno začleniť do rámca environmentálnej psychológie, začínajú na prelome 60. a 70. rokov v behaviorálno-toxikologickom prístupe O. Árochovej, na ktorý nadväzuje tím A. Potašovej. V 90. rokoch sa environmentálno-psychologické projekty orientujú okrem už spomínanej témy na reflexiu ekologických problémov vo vedomí (T. Kováč a kol.), na výskum motivačných a emocionálnych aspektov osobnosti vo vzťahu k ochrane životného prostredia, na väzbu na miesto a problém geografickej relokácie (E. Nanišková, B. Mesárošová a D. Podlucká), na rekonštrukciu socializačných vplyvov, vedúcich k environmentálne pozitívnemu správaniu, a na vnímanie environmentálnych rizík (V. Rosová a kol.).

7.3 Aktuálne trendy v environmentálnej psychológii

Začlenením environmentálno-kontextuálnych perspektív do iných oblastí psychológie, výraznejším záujmom psychológov o „jadro“ týchto problémov a posilnením multidisciplinárneho a medzinárodného rámca sa rozšírila aj vedecká identita environmentálnej psychológie. Na druhej strane si však teoretické, metodologické a verejné záujmy v rôznych krajinách vyžadovali zohľadnenie odlišných kultúrálnych, politických a geografických podmienok. To znemožňovalo vypracovať integračnú teóriu prostredia a správania.

Vedecký a aplikovaný prínos environmentálnej psychológie v 90. rokoch popisuje E. Sundstrom et al. (1996) v oblasti kumulácie poznania a rozpracovania teórií, ktoré viac poukazujú na kontextuálne faktory. Za dôležité pokladá aj preferovanie výskumu v prirodzených podmienkach s aplikáciou do praxe a interdisciplinárnu spoluprácu s jej medzikultúrnou dimenziou. D. Stokols (1995) podáva komplexnejší prehľad trendov, ktoré definuje ako kumulatívne procesy, kde sú rané teoretické a metodologické perspektívy dopĺňané a integrované s novými, diferencovanejšími prístupmi. Za základné v súčasnom vývoji disciplíny považuje nasledujúce trendy:

- a) *Vývoj nových metód na analýzu vzťahov medzi prostredím a správaním.*
Na teoretickej úrovni bol popísaný rozdiel medzi prostredím a objektom percepcie (klasická verzia environmentálna percepcia) a medzi fundamentálnou a makropriestorovou kogníciou. Snaha zachytiť komplexnosť vzťahu medzi ľuďmi a prostredím obsahovala konceptualizáciu environmentálnych dispozícií, rozšírenie teórie rámcov správania a ekologickej teórie vývinu, analýzu environmentálnej kompetencie, formuláciu identít s miestom ako komponentu vlastnej identity a popisanie integračného modelu ľudského priestorového správania. Na metodologickej úrovni vzniklo niekoľko nových stratégií pri výskumoch environmentálnej kognície, boli vyvinuté škály na popis vnímania environmentálnej kvality, techniky odhadu modelov aktivity a environmentálnej simulácie.

V mnohých výskumných programoch sa aplikovali už existujúce koncepty a metódy na štúdium environmentálnych problémov komunity.

- b) *Dôraz na kros-paradigmnu vo výskume.*

Isolované používanie rôznych vedeckých paradigiem v 70. rokoch vyústilo do tzv. „fúzie paradigiem“. Rozšírila sa integračná koncepcia a metódy z viacerých oblastí psychológie, alebo z iných vedných odborov (viz časť 7.3.1).

- c) *Vývoj situačných, interakčných, transakčných teórií a transakčné modely.*

Situčné a interakčné modely zmien správania (typické pre 60. a 70. roky) predikovali zmeny v správaní buď len z environmentálnych podmienok alebo zo situačných a intrapersonálnych faktorov. Transakčné teórie (nastupujúce v 80. rokoch) upozornili na recipročnú podstatu vzťahov človek–prostredie a výrazne sa zamerali na stabilitu tejto vzájomnej závislosti (koncepty ako identita s miestom, závislosť na mieste, environmentálny symbolizmus a i.).

- d) *Od analýzy osoba–prostredie k transakcii skupina–prostredie.*

Aplikácia transakčných teórií súvisela s rastúcim záujmom výskumníkov o transakciu skupina–prostredie. Stúdiom vzťahov a procesov sociálnej zmeny vo vzťahu k prostrediu (na úrovni skupiny, komunity, susedstva) i procesov environmentálnej percepcie bolo sprevádzané záujmom výskumníkov z iných odvetví psychológie. Vzhľadom na nárast environmentálnych problémov na regionálnej i globálnej úrovni sa začal analyzovať aj vplyv individuálneho a skupinového správania na globálnu environmentálnu zmenu a identifikovať mienka verejnosti na prevenciu správania, ohrozujúceho prostredie.

- e) *Aplikácia výskumu prostredia a správania na riešenie problémov komunity.*

Dôležitým trendom je nárast aplikácie základnej teórie a výskumu k analýze a zlepšeniu environmentálnych problémov komunity a využívaniu a ochrany zdrojov v kontextoch verejnej politiky i urbanizmu miest. Využívajú sa pritom výsledky výskumov environmentálneho stresu a technologického hazardu, environmentálne simulačné techniky na odhadovanie ľudských reakcií na tento hazard, POE techniky (postoccupancy evaluation) na hodnotenie reakcií ľudí na obnovené alebo upravené budovy, parky a verejné priestranstvá.

- f) *Rozšírenie medzinárodného rámca environmentálnej psychológie.*

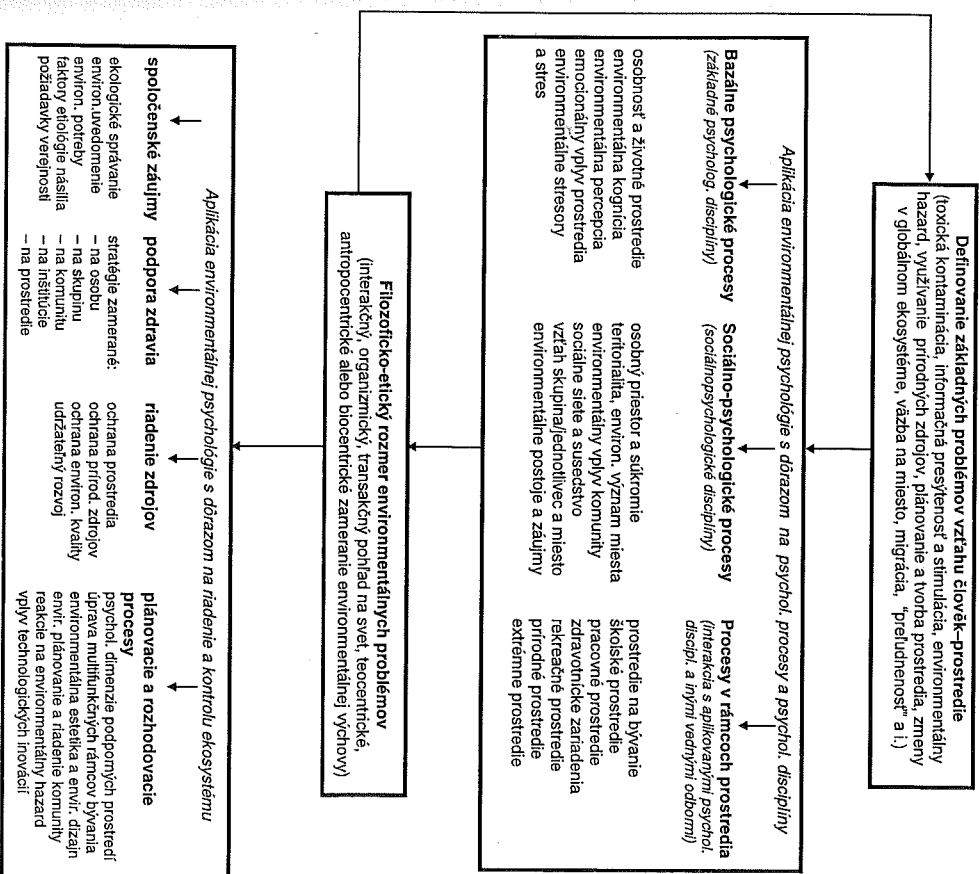
V priebehu posledných troch dekád sa výrazne rozrástol medzinárodný rámec environmentálnej psychológie. Okrem etablovania už spomínaných časopisov *Environment and Behavior* (1969) a *Journal of Environ-*

mental Psychology (1981) sa tematikou environmentálnej psychológie zaoberali aj príspevky v časopisoch *Population Environment, Architecture and Behavior, Journal of Architectural and Planning Research* a ďalších. V nadväznosti na odborné vedecké konferencie začali pracovať medzinárodné asociácie *EDRA* (Environmental Design Research Association) od roku 1969 v USA, *IAPS* (International Association People-Environment Studies) od roku 1979 v Európe, *MERA* (Man-Environment Relations Association) v Japonsku, *PAPER* (People and Physical Environment Research Organisation) v Austrálii a Novom Zélande. Na niektorých univerzitách začali doktorandské kurzy v odbore environmentálna psychológia (napr. CUNY v New Yorku, University of Surrey v Guilforde a i.).

Tieto trendy stručne dokumentujú dôležitosť širšieho sociofyzikálneho rámca pri analýze transakcie medzi ľuďmi a ich každodenným prostredím. Environmentálna psychológia skúma túto vzájomnú transakciu na viacerých úrovniach. Podľa R. Gifforda (1987) sa jedná o bazálne psychologické procesy, ktoré filtrujú a štruktúrujú individuálnu skúsenosť prostredia, sociálny manažment priestoru, správanie v rôznych rámcoch prostredia a psychologické komponenty sociálnych problémov a riadenie zdrojov. Pri definovaní základných problémov vzťahu človek–prostredie je dôležité ich ukotvenie v konkrétnom filozoficko-etickom prístupe. Okrem interakčného, organizmičného a transakčného pohľadu na svet (pozri časť 7.4) treba zohľadniť aj etický rozmer environmentálnych problémov, rozpracovaný v environmentálnej etike a aplikovaný formou environmentálnej výchovy. V **antropocentrickej koncepcii** má človek ústredné postavenie a príroda slúži predovšetkým inštrumentálne. **Bioentrický prístup** (ovplyvnený najmä východnými kultúrami) požaduje zmenu spoločnosti, človeka a tým aj spôsobu života prostredníctvom identifikácie, stožtožnenia sa človeka s prírodou (Self-realization), alebo miernejšou formou, kde vzťah človeka k prírode je vzťahom dvoch nezávislých subjektov (Man Apart). **Pre teocentrický prístup**, čerpajúci z biblickej správy o stvorení sveta a človeka, je ústrednou myšlienka správcovstva prírody, vnútornej spätosti medzi aktuálnou situáciou a ignorovaním Božích upozornení a postoj, že kto má úctu k Bohu, má ju aj ku všetkému stvorenstvu.

Ďalšia úroveň analýzy sa dotýka aplikácie environmentálnej psychológie s dôrazom na psychologické procesy (bazálne, sociálnopsychologické, v rámcoch prostredia) a interakciu s inými psychologickými disciplínami a vednými odborami. Aplikácia s dôrazom na riadenie a kontrolu ekosystému je v súčasnosti orientovaná najmä na všeobecné spoločenské záujmy a potreby verejnosti, podporu zdravia, riadenie prírodných zdrojov, ochranu prostredia, ako aj v plánovacích a rozhodovacích procesoch (pozri obr. 7.1).

Obr. 7.1: Úroveň environmentálnej analýzy vzťahu človek–prostredie

7.3.1 Koncept místa a jeho environmentální význam

Nárast záujmu a čoraz bohatšie diskusie na tému človek–spoločnosť–prostredie v priebehu posledných dvoch dekád vύstili do podstatnej reorganizácie základných ontologických názorov. Inšpiratívnym podnetom pre environmentálnych psychológov boli fenomenologicky orientované práce humánnych geografov, ktoré zdôrazňovali zážitok afektívneho začlenenia sa do určitého miesta. Parafrazujú slová Y. F. Tuana (1979), to, čo začína ako indiferentný priestor, sa stáva miestom v závislosti od toho, do akej miery ho lepšie poznávame a hodnotíme. Táto idea sa prejavila definovaním novej paradigmy – **paradigma „miesta“** – ktorá sa stala centrom záujmu ako časť pohľadu v postmoderne, v opozícii k modernistickým konceptom „priestoru“ a „prostredia“. Spomínaná paradigma sa čoraz častejšie začína používať ako základná analytická kategória v mnohých vedných odboroch, zdôrazňujúc predovšetkým metafyzický a psychologický význam miesta. Ako uvádza F. H. Sancar (1994), posun v analýzach a interpretácii nastal hlavne z oblasti „prostredie, bývanie, mesto“ do oblasti „domov, obydlie, spoločné priestory“.

Aj keď paradigma „mesto“ je charakteristická najmä pre obdobie postmodernity, zodpovedanie si otázok súvisiacich s chápaním priestoru a miesta bolo oddávna snahou mnohých filozofov i vedcov. Už Aristoteles sa snažil tento problém vysvetliť pomocou kategórie „mesto“ – *pύ* (kde?), pričom kategória preňho nebola len spôsobom výpovede, ale tiež spôsobom bytia a tak zároveň základnou ontologickou formou. Miesto je podľa neho určené koexistenciou teľies a priestor je koexistenciou miest. Pokiaľ nezostaneme na úrovni filozofickej interpretácie problému, s otázkou priestoru, teritória a miesta sa stretávame i v mnohých empirických štúdiách. Práce etológov poukazujú na fakt, že živočíchy si označujú **teritória** kde žijú a v rámci ktorých sa pohybujú, ako svoje domovské regióny. Otázku teritórií u ľudí rozpracovala najmä sociálna psychológia cez prízmu **teritoriality a osobného priestoru**. S akcentom na teritória ľudských spoločenských skupín otázky teritoriality kultúrna antropológia.

K problému definovania konceptu miesta cez jeho percepciu, tvorbu a hodnotenie užitočnosti, sa vyjadrovali i niektorí predstaviteľia humánnej geografie (K. Lynch, 1960, P. R. Gould, 1966, D. Appleyard, 1969, R. M. Downs a D. Stea, 1973, 1977, E. Relph, 1976, Y. F. Tuan, 1979). Osobitý prístup k skúmaniu v tejto oblasti reprezentoval H. Wright (in W. A. Koelsch, 1976), ktorý v r. 1946 popísal **„geosofiu“** ako štádiu geografických ideí zo všetkých pohľadov. Dôraz v tejto koncepcii kládol na fyzickú skúsenosť miesta i jeho mentálny konštrukt. Nový pohľad na koncept miesta priniesli R. Hart a G. T. Moore (1973), ktorí rozpracovali Piagetov model koncepcie priestoru u detí s akcentom na vývinový prístup poznania priestorových štruktúr v prostredí každodenného života.

Otázka „miesta“ v environmentálnej psychológii sa spája s množstvom analógických konceptov tak zo sociálnej psychológie ako i humánnej geografie. Sú to napr. **identita s miestom** (H. M. Proshansky, 1978; H. M. Proshansky,

A. K. Fabian a R. Kaminhoff, 1983; H. M. Proshansky a A. K. Fabian, 1987; K. M. Korpela, 1989; **väzba na miesto** (S. M. Low a I. Altman, 1992, R. B. Riley, 1992; I. Chawla, 1992), **závislosť na mieste** (D. Stokols a S. A. Shumaker in S. A. Shumaker a R. B. Taylor, 1983) **topofília** (Y. F. Tuan, 1972), **zvnútorne-nie, pocit miesta** alebo **zakorenenosť** (L. Chawla, 1992, R. L. Rubinstein a P. A. Parmelle, 1992), **environmentálne zakotvenie, identita s komunitou**, a **pocit komunity** (D. M. Hummon, 1992), **spomienky na miesto** (C. Cooper Marcus, 1992). V rámci týchto konceptov sa však riešia skôr parciálne otázky vzťahov, spojení a väzieb na určité miesto alebo komunitu, ktoré ale nevytvádzajú o základných prediktoroch, definujúcich miesto a jeho realitu.

O systematickejší prístup k otázke miesta sa pokúsil David Canter (1977), jeden zo zakladateľov európskej platformy environmentálnej psychológie. **Koncept miesta** definoval cez vzájomný vzťah medzi aktivitami a predstavami, lokalizovanými v definovanom fyzikálnom priestore. Vo svojom trojkomponentovom modeli kognitívnych systémov miesta zdôrazňoval dôležitosť hierarchizácie a diferenciácie jednotlivých miest a obtiažnosť ich identifikácie. Podľa neho je kompletný model miesta možné identifikovať a popísať prostredníctvom troch základných kategórií, a to **skicovaním miest** pomocou škál adjektív, aj keď len v limitovanom rámci (popis koncepcii), a **mapovaním aktívít**, ktoré ľudia prevádzkajú na určitých miestach (popis činností). Lukerman (in D. Canter, 1977) defínuje miesta ako komplexnú integráciu prírody a kultúry v určitých lokalitách, ovplyvňovanú prílevom ľudí a tovaru z iných miest. Dôležitým komponentom miest je, že majú priestorový rozsah s vnútrojškovou a okolím, obsahujú integráciu prvkov prírody a kultúry, sú jedinečné a lokalizované, majú dištingktívny historický komponent a význam. Podľa D. R. Williamsa (1994) môžeme miesto vo vzťahovom geografickom rámci definovať ako priestor vplyvov prírodných (s ich fyzikálnymi, chemickými, biologickými a i. aspektami), sociálnych (s dôrazom na sociálne vzťahy a sociálne, ekonomické či politické sily) a samotného významu, ktorý je vytváraný ideami, hodnotami a presvedčením. Dôležitú úlohu pri výskumoch konceptu miesta zohrávala preto snaha porozumieť nielen „vlastníctvu“ a „tvorbe“ miesta, ale i systémnu „významných“ miest a s tým spojených „významov miesta“, ktoré dávajú formu a štruktúru našim skúsenostiam sveta.

Väčšina geografov, sociológov, psychológov a antropológov, ktorí sa zaoberali objasnením sociálnych významov miesta a jeho významnosťou pre človeka, vychádzala z predpokladu, že miesto samo osebe nemá žiaden inherentný význam, ale len tie významy, ktoré mu pripisujú ľudia. Niektorí autori však zastávajú názor, že miesta sú viac ako len suma vzájomne prepojených atribútov, že sú to ucelené entity hodnotné samo osebe. Objasniť funkčnú alebo existenciálnu dôležitosť miesta či už výskumom konceptu miesta alebo podstaty skúseností s ním však nie je možné bez toho, aby sme si uvedomili svoj bod pohľadu a rekonštruovali základné pojmy bežného predporozumenia. Tak

sa môžeme vyhnúť relativizujúcim tendenciám, ktoré napr. v oblasti sociálnych vied smerovali k skúmaniu ľudskej praxe ako prirodne kauzálneho správania, pričom boli úplne odsunuté metafyzické problémy (A. Anzenbacher, 1994). Potom môže nadobudnúť nový rozmer i zodpovedanie si otázky, či môže mať určitá skutočnosť samostatný význam, alebo či je len epifenoménom a derivátom empirických procesov, ktoré sa dajú preskúmať a vysvetliť empirickými vedami.

V environmentálnej psychológii sa slovo význam používalo najčastejšie v súvislosti s výskumom environmentálnej percepcie, preferencie, hodnotenia alebo emócií. D. Stokols a S. A. Shumaker (in D. R. Williams a D. S. Carr, 1993, s. 210) definujú význam v environmentálnom kontexte ako "... funkčnú, motivačnú a hodnotiacu informáciu a dojem, ktoré sa spájajú s určitými miestami". S. Saegertová a G. H. Winkler (1990) ho popisujú v termínoch kategórií, ktoré používajú ľudia pri mentálnej reprezentácii sveta. Prelínanie psychologického a geografického prístupu pri interpretácii významu miesta v zmysle jeho vnútornej dôležitosti reprezentuje definícia G. Roseovej (1995). Význam miesta popisuje funkčne ako spôsob, ako ľudia prežívajú miesta a čo si o nich myslia na základe svojej každodennej skúsenosti. Hoci sa miesto stáva pre ľudí významným preto, že je fokusom osobného prežívania, autorka zdôrazňuje, že tieto prežívania a významy sú tvarované z veľkej časti sociálnymi, kultúrnymi a ekonomickými vplyvmi.

Pri popisovaní významu miesta s akcentom na jeho vnútornú cenu (vypovedajúcu o dôležitosti, závažnosti, významnosti či hodnote miesta pre človeka) je dôležité brať do úvahy emocionálnu a symbolickú identifikáciu s miestom resp. vyjadrenie osobnej identity s ním. Dôležité je i viac či menej vedomé prežívanie miesta na základe osobnej skúsenosti, hoci Y. F. Tuan (1980) v tejto súvislosti diferencuje medzi hodnotiacim pohľadom (implikujúcim rozdiely medzi self a miestom) a zakorenenosťou (rootedness), ktorá naznačuje nevedomé prežívanie počtu „byť doma“. V kontexte environmentálneho významu môžeme význam miesta pre človeka chápať s akcentom na proces väzby a celkovú osobnú orientáciu vo vzťahu k miestu.

Vo všeobecnosti sa dá povedať, že zatiaľ čo pre sociológov a antropológov sú viac typické prístupy zdôrazňujúce pri definovaní významu miesta úlohu kultúry a sociálnych štruktúr, vo väčšine psychologizujúcich interpretácií badať tendenciu zdôrazňovať pri definovaní miesta sociokultúrny aspekt správania, kedy osoba vystupuje ako sociálny činiteľ pri hľadaní a vytváraní významu prostredia. Dôležitým je aj poznatok, že všetky udalosti a aktivity sú spojené s konkrétnym miestom a že empatia a láska k určitým miestam tvoria časť fundamentálnych ľudských potrieb. Teoretické, výskumné a aplikácie rozpracovávajúce paradigmy miesto má preto svoje opodstatnenie v súčasných trendoch, a to nielen pre oblasť environmentálnej psychológie. Námetom pre teoretické, výskumné a praktické využítie je rámec, ktorý v intenciách riadenia ekosystému popísal D. R. Williams (1994, 1995). Tento rámec, upravený a doplnený v konkrétnych textoch paradiem miesta (pozri tab. 7.1), umožňuje mapovať environmentálny

význam miesta prostredníctvom jeho vnútornej analýzy (R. Gifford, 1987), vychádzajúc z kategórií paradiem „miesta“ rozpracovanej F. H. Sancarom (1994), podľa kľúčových paradiem environmentálnej psychológie (bližšie S. Saegert a G. H. Winkler, 1990) a na základe analýzy kategorizácie významov miesta vo vzťahu k objektu (S. Fournier in D. R. Williams, 1993).

Tab. 7.1: Rámce pre mapovanie významu miesta (upravené podľa D. R. Williamsa, 1994)

paradigma	proces		
	účelu	kommunikácie	väzby
interpretácia miesta	štruktúralno-príležitostná	percepcia miesta	väzba na miesto
význam	inštrumentálny	inherentný	sociokultúrna
	zameranie	estetické	individuálny
	cieľové	vlastnosti	expressívne
			symbolické
			vlastnosti

adaptívny význam -- konštruktívny význam
 deterministický -- voluntaristický
 oddelený/multivariačný -- holistický/kontextuálny
 hmatateľný -- nehmatateľný
 záujem -- väzba
 spoločný -- jedinečný

a) *Koncept environmentálneho významu miesta*

Diskusie o environmentálnom význame predstavujú spolu s otázkami sociálnej komunikácie jeden z charakteristických atribútov sociokultúrnej paradiem. Zaujímavým je Giffordov koncept, ktorý autor popisuje ako trojzložkový model pozostávajúci z procesu väzby (tj. hlbokjej skúsenosti byť časťou miesta), procesu komunikácie (spôsob, akým miesto naznačuje určitý filozofický, architektonický, sociálny alebo politický koncept) a procesu účelu (ktorým je oceňovanie funkcií miesta na základe jeho formy) (R. Gifford, 1987). Z kategorizácie vyplýva, že práve osobná väzba na miesto alebo potreba „prináležať“ niekam je tým atribútom, ktorý môže individualizovať a obohacovať význam miesta.

b) *Kategórie paradiem „miesta“*

Paradigmu miesta rozpracoval F. H. Sancar (1994) ako jednu z troch základných paradiem postmoderny (paradigma participácie, udržateľnosti a miesta). Jej teoretické a praktické implikácie v environmentálnej

psychológii sú možné v rámci kategórií percepcie miesta, jeho interpretácie a funkcií väzby na miesto.

Percepcia miesta – Táto kategória tvorí nosnú časť výskumnej orientácie v problematike človek–prostredie–správanie. Jej hlavným cieľom je identifikovanie a deskripcia jednotlivých atribútov miesta ako i otázka afektívnych odpovedí naň. Dôraz sa kladie predovšetkým na subjektívny význam lokality (**inherentný význam**). Environmentálna psychológia osobitne zdôrazňuje komplexnosť a celistvosť environmentálnych zobrazení, a preto je nutné odlišovať tento prístup ku skutočnosti od percepcie partiálnych objektov a ich atribútov. Pri environmentálnej percepcii sa kladie dôraz na rozsiahlu sceneriu, ktorej aktívnou súčasťou je samotný vnímateľ, prepojený s daným kontextom praktickým cieľom alebo realizovateľným zámerom (R. Gifford, 1987). Percepcia určitého miesta (napr. prírodná krajina, mestské prostredie) je podmienená jednak jeho objektívne definovanými atribútmi, jednak jeho kognitívnu reprezentáciou. Každodenná environmentálna percepcia sa najčastejšie orientuje na úžitkové a estetické ciele (výskum architektúry budov, obrazu krajiny, úprava rekreačných rámcov a pod.).

Interpretácia miesta – Z pohľadu environmentálnej psychológie implikuje táto kategória rozhodovacie a plánovacie procesy a stáva sa integrálnou z perspektívy tvorby miesta. Poznanky, získané vo výskumoch zohľadňujúcich multidimenzionálnu a situačnú podstatu skúsenosti miesta a jeho vývinový, kultúrny a historický aspekt, majú svoje využitie hlavne v oblasti environmentálneho plánovania (dôraz na **inštrumentálny význam**). Základný rámec pre integrovanie environmentálnych významov do manažmentu ekosystému tvorí koncept miesta. Miesta vytvárajú konkrétne body, v ktorých sa prelínajú prírodné zdroje, sociálne vzťahy a samotný význam. Zo sociokultúrnej perspektívy môže miesto symbolizovať lokálne/národné dedičstvo, kontinuitu životnej cesty po predkoch, rekreačné možnosti, prírodné scenérie, spoločné hodnoty, významné obyvdlia alebo posvätné miesta. Každý z uvedených atribútov môže byť legitímnym významom a jeho výrazná zmena v rámci manažmentu ekosystému môže spôsobiť kolektívny „pocit bezmestia“ (resp. straty miesta), t. j. disociáciu významu od miesta. Pre plánovacie a rozhodovacie procesy je z tohoto hľadiska potrebné:

- plné akceptovanie významov (najmä symbolických), ktoré sa spájajú s prírodnými zdrojmi,
- porozumenie reprezentáciám spoločných významov u skupín, naviazaných na určité miesta,
- identifikácia typov sociálnych obrazov/reprezentácií, ktoré sa spájajú s určitými miestami a sú preferované špecifickými skupinami

užívateľov (napr. rôzne etniká, imigračné skupiny kontaktných a nekontaktných kultúr). Pre odborníkov, pracujúcich v oblasti plánovania a manažmentu je dôležité uviesť si, že nie sú len facilitátormi, ale aj účastníkmi v procese vytvárania významu a využívania špecifických miest v krajine. Manažment ekosystému môže byť úspešný len vtedy (bližšie D. R. Williams a M. E. Patterson, 1996), ak bude smerovať ku kontextuálnemu obohateniu a porozumeniu sociálnej, kultúrnej a prírodnej histórie, ako aj k vyriešeniu tenzie medzi pohľadom „z nikde nikam“ a „z niekde niekam“.

Väzba na miesto – Hlavná oblasť záujmu v paradigme „miesto“ sa sústreďuje na identifikovanie, sledovanie a porozumenie miesta a existencie na určitom mieste. Tento problém je riešený práve z pohľadu väzby na určité miesto. Väzba na miesto je interdisciplinárnym pojmom, ktorý prispieva ku konvergencii rôznych vied. Často býva definovaná ako emocionálna, kognitívna skúsenosť alebo symbolický vzťah, formovaný ľuďmi ktorí dávajú kultúrne podmienené emocionálne/afektívne významy určitému priestoru alebo kúsku krajiny (**kultúrálnej a individuálnej význam**). Detailnejšie pozri v časti 7.4.2

c) *Kľúčové paradigmy environmentálnej psychológie*

Tri výskumné paradigmy environmentálnej psychológie identifikovali S. Saegertová a G. H. Winkel (1990).

Adaptačná paradigma predpokladá, že správanie je motivované cieľom biologického a psychologického prežitia človeka, pretože v stave environmentálneho ohrozenia alebo stresu reaguje organizmus rôznymi strategiami zvládania alebo rozšírením svojich adaptačných kapacít. Adaptačný pohľad uprednostňuje biologickú realitu a je založený na biologickej ontológii.

Štruktúralno-priležitostná paradigma (zameranie na cieľ) definuje životné prostredie ako priležitostnú štruktúru pre činnosť zameranú na dosiahnutie cieľa, uspokojovanie potrieb a naplnenie roli osobnosti. Sústreďuje sa najmä na proces výberu najlepších resp. najvýhodnejších voľieb, a preto sa využíva najmä v riadení prírodných zdrojov. Tento prístup však redukuje environmentálny význam na jeho úžitkovú hodnotu a vo všeobecnosti ignoruje symbolické prostredie.

Sociokultúralna paradigma kladie dôraz na proces vzájomných vzťahov medzi prostredím a formovaním a udržiavaním skupiny. Jej hlavným prínosom je zohľadnenie individuálneho významu prostredia. Pri rozpoznaní environmentálneho významu sa sústreďuje nie na biologický alebo úžitkový moment, ale na expresívne, nehmateľné, spirituálne a symbolické významy.

d) *Kategorizácie významov miesta vo vzťahu k objektu*

V kontexte charakteru vzájomných vzťahov človek – prostredie podáva relatívne ucelený pohľad na tento problém D. R. Williams (1993, 1994, 1995) v hypotetickom rámci pre mapovanie významov krajiny. Autor vo svojom prístupe vychádza z kategorizácie troch charakteristík významov vzťahujúcich sa k objektu (hmatateľnosť, komunálna a emocionálna), rozpracovanej S. Fournierom (in D. R. Williams, 1993).

Hmatateľnosť vypovedá o tom, či je význam primárne objektívny, hmatateľný a verifikovateľný zmyslami, alebo subjektívny, interpretovateľný cez skúsenosti a v závislosti na asociáciách. Zjednodušene povedané, či význam sídli v samotnom objekte alebo v myslí užívateľa, teda do akého stupňa je význam inherentný v objekte resp. mieste. D. R. Williams (1993) považuje túto kategóriu za analogickú Gibsonovej deskripcii kontinua významu od konkrétneho, ktorý je skôr funkčný, k viac abstraktnému a symbolickému.

Komunálna označuje stupeň, do akého sú významy všeobecné resp. individualizované. Na rozdiel od spoločných významov, ktoré podporujú efektívnu komunikáciu a tak uľahčujú sociálnu integráciu v spoločnosti, vysoko osobné významy môžu v niektorých dôležitých kontextoch (ako je napr. obľebenosť určitých miest) slúžiť ako hodnotiaca funkcia, diferenciujúca jednotlivca od spoločnosti.

Emocionálna ako emocionálna dimenzia významu sa najviac spája s prežívaním zážitkov a hlbkou väzby, ktorá sa môže meniť v intenzite od bezprostredného sensorického vzťahu až k dlhodobej a hlboko zakorenenej väzbe. V rámci tejto kategórie je emocionálna definovaná ako indikátor hĺbky alebo rozsahu významu vo vzťahu k viac symbolickým a spirituálnym atribútom, ktoré sa často spájajú s úrovňou väzby na objekt alebo určité miesto.

Kontextuálny prístup reprezentovaný paradigmatom miesta predstavuje perspektívnu stratégiu v environmentálnej psychológii. Pre ďalšie rozpracovanie je však potrebný multidisciplinárny prístup, integrovanie teoretických koncepcií tohto miesta a jeho terminologické zjednotenie a rozšírenie možnosti aplikácie získaných poznatkov v oblasti humánnej geografie, krajinného plánovania, architektúry a urbanizmu, krajinskej estetiky a iných vedných odborov, zaoberajúcich sa vzťahom človek–prostredie.

7.4 Stratégie a metódy výskumu

Environmentálni psychológovia používajú vo svojej práci množstvo rôznych stratégií, metód a odlišných metódík. Keďže environmentálna psychológia je

multi-paradigmatická, výskumné metódy sa nelíšia len podľa použitých procedúr, ale aj na základe presvedčení a hodnôt výskumníkov, ktorí ich používajú. Ako konštatuje jeden z klasikov tejto disciplíny I. Altman (1997, s. 423) „... ak chceme urobiť pokrok v porozumení bohatstvu fenoménov prostredie – správanie, musíme sa postaviť tvárou v tvár základným filozofickým predpokladom, týkajúcim sa nášho výskumu a praxe...“ Na základe odlišných prístupov alebo náhľadov na svet môžu byť totiž diferencované aj špecifické pravidlá evidencie, vedeckých cieľov, objasnenia kauzality i pohľadov na „objektívnosť“. Koncepcia čít napr. zdôrazňuje aristotelovskú materiálnu kauzality, interakčný pohľad kladie dôraz na kauzality účinnosti, pre organizmičké je typická kauzality fi-nálna, zatiaľ čo transakčný prístup pracuje s formálnou kauzality (tamtiež). Dôležité je formulovať dôvody výberu určitého typu kauzality a zvoliť si postup zodpovedajúci projektu.

Irvin Altman a Barbara Rogoff (1987) zastávajú názor, že existuje určitý vzťah medzi pohľadom na svet a výskumným postupom. S cieľom syntetizovať filozofické práce J. Deweya, A. F. Bentleya, S. C. Peppera a začleniť do tejto syntézy holisticky chápané fyzikálne prostredie diferencovali a popísali štyri „pohľady na svet“. Už spomínaná **koncepcia čít** analyzuje psychologické vlastnosti osobnosti predpokladajúce stabilitu, a možná zmena sa uskutocňuje podľa vopred určených mechanizmov. V **interakčnom prístupe** sa osoba a prostredie definujú ako nezávislé entity, ktoré kontinuálne spolupôbia v sérii interakcií (anteedentno-konzekventné vzťahy medzi premennými). **Organizmičké prístup** zdôrazňuje dynamickú súhrnu sociálnych, environmentálnych a individuálnych faktorov v holistickom systéme. Správanie je ponímané ako časť vývinovej rovnováhy, ktorá má krátkodobé aj dlhodobé ciele a smeruje k ideálnemu stavu (štádiu dynamiky z teleologického aspektu). Všetky tri koncepcie sa zameriavajú na diferencované psychologické procesy a socio-environmentálny kontext. Na rozdiel od uvedených koncepcií **transakčný prístup** predpokladá neoddeliteľnosť týchto procesov a snaží sa porozumieť im v holistickej perspektíve, pričom výskumník je súčasťou skúmanej situácie (eklektický prístup v snahe o deskripciu a porozumenie modelom konkrétneho udalosti).

Organizmičká a transakčná teória reprezentujú najvýraznejšie prístupy v environmentálnej psychológii. Neustále však pretvára problém medzi atraktivitou tém a realitou súčasných výskumných metód, pretože existuje málo metód, ktoré sú schopné adekvátne testovať transakčné a organizmičké teórie. Pre porozumenie skúmanému javu je potrebné teoretické ukotvenie v rámci konkrétneho paradigmatu a kombinácia viacerých metód. K paradigmatikkej syntéze prispieva najmä transakčný prístup so svojimi špecifickými dynamickými vlastnosťami. S. Saegertová a G. H. Winkel (1990) kategorizovali jeho priority v intenciách piatich dimenzií:

1. jednotku analýzy predstavuje osoba v prostredí,
2. osoba i prostredie sa dynamicky definujú a navzájom transformujú v časovom kontinuu ako holistické entity,
3. stabilita a zmena existujú kontinuálne,
4. smer zmeny je náhly a nie je prediktívne stanovený,
5. zdroje zmien a spôsoby ich vplyvu na jednej úrovni môžu nielen ovplyvňovať ďalšie úrovne, ale aj utvárať nové konfigurácie.

D. Stokols (1978) považuje za potrebné analyzovať transakciu ľudí s prostredím nielen na úrovni jednotlivcov, ale aj skupín a komunít. Ľudia sa v priebehu transakcie v prostredí orientujú, pôsobia naň, sú priamo ovplyvňovaní environmentálnymi vplyvmi a hodnotia kvalitu prostredia ako kontextu pre budúce aktivity a pre dosahovanie cieľov. Procesy, ktoré pritom prebiehajú, opisuje autor ako kognitívnu (symbolickú) verzus behaviorálnu formu transakcie a aktívnu verzus reaktívnu fázu transakcie. Uvedené dimenzie vytvárajú navzájom štyri spôsoby transakcie:

1. interpretačný (aktívno-kognitívny) obsahuje kognitívnu reprezentáciu prostredia resp. jeho vytváranie,
2. evaluačný (reaktívno-kognitívny) ako definovanie úrovne kvality,
3. operatívny (aktívno-behaviorálny), označujúci priamy vplyv na prostredie a pohyb v ňom,
4. rezponzívny (reaktívno-behaviorálny) popisujúci vplyv prostredia na ľudské správanie a celkovú pohodu (pozri tabuľku 7.2). Táto kategorizácia spôsobov transakcie je však skôr deskriptívnu schémou ako prediktívnym modelom.

Centrálnym záujmom výskumu v environmentálnej psychológii je externá valídita, teda rozsah, do akého sa dajú empirické výsledky aplikovať mimo rámca, kde boli získané. Výrazná preferencia terénnych výskumov však nepriamo poukazuje na potreby laboratórnych a simulovaných experimentov, najmä vtedy, ak primárne nie je možný terénny prístup. V prípade, že výskumník hľadá izolované a parciálne príčiny a efekty, žiadúcimi sú aj pravé experimenty. Podľa R. Gifforda (1987) kompromisom medzi umelým, exaktné laboratórnym a reálnym prostredím, je kvázi-experimentálny dizajn. Ten môže zahŕňať napríklad reálne školské triedy ale s akceptovaním obmedzenia, že experimentátor nie je schopný randomizovať žiakov triedy.

Tab. 7.2: Spôsoby transakcie ľudia–prostredie a s tým súvisiace oblasti výskumu (podľa D. Stokols, 1978, s. 259)

fáza transakcie	forma transakcie	
	kognitívna*	behaviorálna
aktívna	interpretatívny kognitívna reprezentácia prostredia osobnosť a prostredie	operatívny environmentálna analýza ekologicky relevantného správania ľudské priestorové správanie
reaktívna	evaluatívny environmentálne postoje environmentálne hodnotenie	rezponzívny vplyv fyzikálneho prostredia ekologická psychológia

* termínom „kognitívny“ označuje autor tak informačné ako aj atektívne procesy

V environmentálnej psychológii sa používajú viaceré kvalitatívne, kvantitatívne metódy a štandardné metódy z klasického „arzenálu“ sociálnych vied. Napr. pozorovanie a zúčastnené pozorovanie, fenomenologická deskripcia, analýza archívnych materiálov a historických dokumentov, hermeneutické techniky, projektívne techniky, interview, ratingové škály, dotazníky, laboratórne experimenty, videozáznamy. Metódy, ako výskum osobného priestoru, kognitívne/mentálne mapy a pohybovanie sa v budovách, hodnotenie užívateľských rámcov pomocou škál environmentálnych deskriptorov, environmentálne biografe, environmentálne dispozičné osobnosti, sú viac alebo menej špecifické len pre environmentálnu psychológiu.

Ako typické prístupy v nasledujúcej časti popisujeme **environmentálne dispozície osobnosti** (bazálne procesy), **väzbu na miesto** (sociálnopsychologické procesy) a **mentálne mapy** (s aplikáciou v rámci prostredia).

7.4.1 Environmentálne dispozície osobnosti

Pri determinovaní spôsobov správania vo vzťahu osoba–prostredie zohrávajú dôležitú úlohu osobnostné premenné. Otázky o tých aspektoch osobnosti, ktoré sú relevantné vo vzťahu k prostrediu, o vzájomnom spolupôsobení osoby a miesta a stupni stability vo vzťahoch medzi osobnosťou, sociálnym a environmentálnym systémom, zohrávali významnú úlohu aj v environmentálnej psychológii. *Obrem popisu dispozícií, resp. tendencií správať sa v určitých situáciách špecifickým spôsobom, sa na zisťovanie individuálnych diferencií využívajú aj prístupy preferujúce osobnostné konštruktory, štýly a procesy environmentálnej stimulácie, alebo prístupy orientované na sledovanie individuálnych rozdielov u demografických charakteristikách.*

Personologická tradícia v environmentálnej psychológii bola v 70. rokoch výrazne ovplyvnená pionierskymi prácami K. H. Craika (1976). Výskum osobnosti sa tak mohol rozšíriť o *environmentálne dispozície, ktoré označujú typické individuálne variácie v kontinuite pretrvávajúcej spôsobov interakcie medzi človekom a obklopujúcim ho prostredím.* Jeden z prvých takýchto konceptov predpokladal, že niektorí jedinci sú primárne orientovaní viac na veci a prostredie, zatiaľ čo iní skôr na ľudí. Túto myšlienku rozpracoval Brian R. Little (1976) vo svojich empirických štúdiách v rámci osobnostnej paradigmy. Vychádzal z tézy, že jedincov možno kategorizovať v zmysle ich kognitívnych, afektívnych a behaviorálnych vzťahov k osobám a veciam v prostredí. Rozlíšil štyri druhy **orientácie na osoby a veci** v tzv. tabuľke špecialistov:

- **Nešpecialista** – prejavuje malý záujem o svet vecí a ľudí s tendenciou používať veľké množstvo self-konštruktov. Veci vníma viac personalisticky ako osoby (osobne) a osoby viac fyzikalisticky (vecne). Má negatívistický, vysoký prah všeobecnej aktivity a vyhýba sa situáciám, ktoré vyžadujú pomoc.
- **Špecialista na osoby** – je sústredený na emocionálne aspekty iných ľudí a stretnutia s nimi. Typickým je nízky prah pre aktivity s affiliantnými, empatickými a výchovnými tendenciami a vysoko vyvinutý systém osobnostných konštruktov.
- **Špecialista na veci** – prevláda uňho záujem o stretnutia s materiálnymi objektami, strojmi, ľudskými výtvormi. Silne preferuje poriadok, praktičnosť, zrozumiteľnosť a systém vecných konštruktov. Má nízky prah pre aktivity s mechanickými, manipulačnými a analytickými tendenciami.

- **Generalista** – ako najširšie orientovaný z primárnych špecialistov prejavuje záujem o stretnutia tak s ľuďmi ako aj vecami, ale môže mať problém s informačným presýtením.

Druhá raná **Sonnenfeldova typológia** (J. Sonnenfeld in R. Gifford, 1987) obsahovala štyri dimenzie. Dimenzia **environmentálnej senzitivítv** pripomína Littlov koncept špecialistu na veci. Vysokú **environmentálnu mobilitu** majú podľa autora tí jedinci, ktorí by radi navštevovali riskantné a exotické miesta. Dimenzia **environmentálnej kontroly** meria úroveň, do akej miery sú jedinci presvedčení o tom, že sú kontrolovaní resp. môžu kontrolovať prostredie. Posledná z dimenzií – **environmentálne riskovanie** – meria hladinu náchylnosti k riziku a hodnotenie rizikovosti rôznych aktivít.

Najznámejšou multidimenzionálnou metódikou na meranie environmentálnych dispozícií, relevantných v každodennej interakcii človeka s prostredím je 184-položkový **ERI – Environmental Response Inventory**, autor Georg E. McKechnie (1974). Metodiku tvorí osem škál environmentálnych dispozícií a samostatná validizačná škála:

- **Pastoralizmus** – tendencia brániť zmenu krajiny, chrániť otvorený priestor a prírodné zdroje, preferovať spokojnosť v prírodnom prostredí a citlivosť na environmentálne zážitky.
- **Urbanizmus** – tendencia mať pôžitok z bývania v miestach s vysokou hustotou a uznávať také interpersonálne a kultúrne stimulačné, ktoré poskytuje mestský život.
- **Environmentálna adaptácia** – modifikácia prostredia podľa jeho vhodnosti na uspokojovanie ľudských potrieb a požiadaviek, tendencia podporovať striedanie prostredí, komfort a oddych, nesúhlas s vládnou kontrolou nad súkromným využívaním krajiny, využívanie technológií na riešenie environmentálnych problémov.
- **Vyhľadávanie podnetov** – záujem o cestovanie a objavovanie nových miest, vyhľadávanie pôžitkov a intenzívnych fyzických pocitov.
- **Environmentálna dôvera** – všeobecná environmentálna otvorenosť a zodpovednosť, kompetentnosť v hľadaní vlastnej cesty v prostredí, prežívanie bezpečnosti domova a minimálne obavy z neznámych miest alebo samoty.
- **Antikvarizmus** – radosť z historických miest a starých vecí, preferovanie tradičného dizajnu, estetická senzitivnosť na krajinu, tendencia zbierať veci kvôli ich emocionálnemu významu.
- **Potreba súkromia** – potreba fyzickej izolácie od podnetov, vyhýbanie sa susedstvu, zábave, rozptýleniu a vyhľadávanie samoty.

- **Mechanistická orientácia** – záujem o mechaniku a technologické procesy, radosť z práce „vlastných rúk“, sledovanie funkčných vlastností objektov.

- **Komunalita** – validizačná škála, merajúca otvorenosť, pozornosť, stabilitivosť a úprimnosť testovaných postojov.

Trudi E. Bunting a Larry R. Cousins (1985) adaptovali dotazník ERI s cieľom zmapovať aktivity a záujmy detí vo veku 9–16 rokov. **CEERI – Children's Environmental Response Inventory** umožňuje nielen zistiť individuálne odlišnosti detí pri výbere viac alebo menej obľúbených miest, ale poskytuje aj podnety pre plánovanie špecifických rámcov prostredia pre deti.

Iným typom merania environmentálnych dispozícií sú štruktúr osobnosti je škála preferencie súkromia **PPS – Privacy Preference Scale**, vypracovaná Nancy Marshall na základe konceptuálnej analýzy súkromia. Pri zdôraznení tak právnych, ako aj sociologických a psychologických koncepcií boli do škály zaradené faktory *Osamelosť, Intimita, Anonymita, Zdržanlivosť, Súkromie a Bez susedstva* (pozri B. R. Little, 1987).

Širšie koncipovaný metodiku na meranie individuálnych tendencií v prostredí vypracovali Rachel a Stephen Kaplanovi (in R. Gifford, 1987). Autori zistili, že pomocou metódy **EPQ – Environmental Preference Questionnaire**, možno odlišiť jedincov nielen podľa aktivít, ale aj na základe motívácie výberu týchto aktivít. Odhady environmentálnych preferencií sa týkajú nasledujúcich oblastí:

- **Príroda** – tendencia preferovať divočinu, lesnaté oblasti, táboráky, aktivity vo voľnej prírode a na relatívne neobývaných miestach.
- **Romantický únik** – meria tiež tendenciu návratu k prírode, ale namiesto odchodu do lesov romantický únik prebieha na úrovni mestského verzus vidieckeho života.
- **Moderný vývoj** – táto škála pripomína škálu environmentálnej adaptácie v ERI. Popisuje nielen individuálne preferencie pre výber moderného bývania, ale aj mieru ľahostajnosti vo vzťahu k devastácii prostredia.
- **Provincializmus** – tendencia obhajovať také archetypálne konvenčné hodnoty ako vlastnosť majetku, záujem o rutinné aktivity, zvažovanie práva a poriadku pri riešení dôležitých problémov.
- **Sociálnosť** – tendencia k afliácii, potreba byť v spoločnosti iných ľudí.
- **Passívna reakcia na stres** – indikuje tendenciu odpovedať na tlak správaním s nízkym výdajom energie (napr. prechádzka, spánok, jedlo).

- **Mesto** – podobne ako škála Urbanizmu v ERI meria preferenciu rôznorodej a extenzívnej stimulácie v mestských rámcoch.
- Poznanie environmentálnych dispozícií štruktúr osobnosti a tendencií jej správania môže výrazne prispieť k riešeniu praktických problémov v oblasti urbanizmu, architektúry, plánovania. Kenneth Craik (1976) uvádza v tejto súvislosti tri kategórie využitia poznatkov:

1. **Deskripciu** tendencií správania či už užívateľov alebo tvorcov konkrétnych rámcov prostredia možno podporiť vytváranie viac kompatibilných zložiek medzi bývajúcimi a ich obydliím.
2. **Porovnaním** jedincov alebo skupín na základe kľúčových osobnostných dimenzií môžu plánovaci zohľadniť vplyv jednotlivých rámcov na ľudí.
3. A poznanie environmentálnych dispozícií jedinca umožňuje lepšiu **predikciu** jeho spokojnosti a produktivity v rôznych fyzikálnych rámcoch.

7.4.2 Väzba na miesto

Hoci je termín *väzba na miesto* relatívne nový a systematický metodologický a empirický prístup k tejto problematike začal až v posledných dvoch dekádach 20. storočia, koncept emocionálnych vzťahov s miestom zohrával dlhodobu významnú úlohu v ľudovej tvorbe, krásnej literatúre i odborných prácach generácie fenomenologicky orientovaných vedcov (napr. E. Relph, 1976, Y. Tuan, 1972, 1979 a i.). Korene teoretických konštruktov objasňujúcich tento termín vychádzajú z niekoľkých disciplín (urbánna sociológia, humánna geografia, environmentálna psychológia) a ich filozofický podtext vyznieva i tu zjavne fenomenologicky. Na rozdiel od humánnych geografov, ktorí cháпали psychologické vzťahy s miestom ako stav bytia vo svete, však najnovšie výskumy (pozri I. Altman a S. M. Low, 1992; M. V. Giuliani a R. M. Feldman, 1993) definujú tieto vzťahy ako pretvárajúce procesy schopné zmeny, ako procesy ktoré pomáhajú vytvárať a udržiavať identitu v meniacom sa sociofyzikálnom prostredí.

Koncept väzby na miesto má svoje teoretické ukotvenie v rámci sociokultúrnej paradigmy v environmentálnej psychológii a v kontexte kategórií paradigmy „miesta“. Väzba na miesto je interdisciplinárnym pojmom, ktorý prispieva ku konvergencii rôznych vedných disciplín, pričom v súčasnosti sa pri jeho terminologickom vymedzovaní zdôrazňuje najmä metaforický a symbolický význam miesta pre človeka a intenzita emocionálneho vzťahu k tomuto miestu.

V najširšom význame býva väzba definovaná ako komplexný fenomén, obsahujúci rôzne komponenty emocionálnej a kognitívnej skúsenosti alebo symbolického vzťahu ľudí ku konkrétnym miestam. Niektorí autori popisujú väzbu ako určitý postoj, iní ju zasa spájajú so súborom pocitov. Napríklad, zatiaľ čo

M. V. Giuliani (1991) hovorí o väzbe na miesto ako o pociť, ktorý možno sprístupniť ostrejším len nepriamo – cez správanie alebo mentálne reprezentácie, podľa J. Rottona (1990) sa jedná o viacúrovňový postoj, ktorého komponentom správania je territorialita, afektívny komponent korešponduje s Tuanom popisovanou topofiliou (Y. Tuan, 1972, 1979) a kognitívny komponent býva definovaný ako identita s miestom. Tieto diskrepancie vyplývajú z odlišných empirických fokusov, pretože zatiaľ čo Rottonova definícia je typická pre klasický prístup, M. V. Giuliani zdôrazňuje skôr afektívnu zložku postoja k jedinečnej a neopakovateľnej subjektívnej skúsenosti s určitým miestom. Okrem toho je tu zrejmy posun z orientácie na dimenziu správania k orientácii na afektívne procesy, obsahnuté vo vzťahu človek–prostredie. Tento dynamický charakter väzby s možnosťou zmeny a transformácie popísali aj B. B. Brown a D. D. Perkins (1992). Z ich pohľadu obsahuje väzba na miesto pozitívne prežívané vzťahy, ktoré sa vyvíjajú v časovom kontinuu na základe behaviorálnych, kognitívnych a afektívnych vzťahov medzi jednotlivcami a (alebo) skupinami a ich sociofyzikálnym prostredím.

Dôraz na afektívne vzťahy, ktoré idú mimo kognície, preferencií a rozhodnutí a spájajú sa s prežívaním vzájomnej kongruencie s kultúrou a geografickou lokalitou, je typický v prístupoch R. B. Rileya (1992), R. L. Rubinstein a P. A. Parmelee (1992). Väčšina výskumníkov kladie v tejto súvislosti dôraz na pozitívnu interpretáciu valencie väzby, a preto je otázne, či sa má do tohoto konceptu včleniť i prežívanie negatívnych emocionálnych vzťahov, ako ich popisujú napr. S. B. Ahrentzen (1992), C. Cooper Marcus (1992) a D. M. Hummon (1992).

Kultúrny pohľad na väzbu na miesto podáva S. M. Low (1992). Definuje ju ako symbolický vzťah formovaný ľuďmi, ktorí dávajú kultúrálne podmienené emocionálne/afektívne významy konkrétnemu miestu a tak budujú základ pre individuálnu a skupinovú úroveň porozumenia a pre vzťahy k prostrediu. Dôležitosť kultúrneho prístupu v ponímaní konceptu väzby na miesto podčiarkuje i M. V. Giuliani, jedna z vedúcich osobností výskumu väzby na miesto (M. V. Giuliani a R. M. Feldman, 1993). Kultúrny prístup vytvára základňu pre integráciu medzi jednotlivými oblasťami výskumu a v súčasnom štádiu rozpracovania problematiky je viac použiteľný ako sledovanie širokej štruktúry a rozdielov, týkajúcich sa kontextu (afektívne, kognitívne alebo symbolické) a valencie (pozitívne alebo negatívne) vzťahov medzi ľuďmi a ich sociofyzikálnym prostredím.

Relatívne ucelený pohľad na tento problém podávajú S. M. Low a I. Altman (1992), ktorí definujú väzbu na miesto ako integračný koncept, ktorý sa dá opísať pomocou týchto atribútov: **väzba** (afektívna, kognitívna alebo praktická), **miesto** (jedinečné vo svojej mierke i podstate), **aktéri** (jednotlivci, skupiny, národy), **sociálne vzťahy** (individuálne, skupinové, kultúrne a pod.), **časové hľadiská** (lineárne a cyklické).

K objasneniu vzájomných vzťahov človek–prostredie prispievajú i modely väzby na miesto, vychádzajúce z rôznych úrovní analýzy (individuálna, malé skupiny, širšie oblasti, susedstvá) a odlišných výskumných tradícií (fenomenologická, sociologizujúca, psychoanalytická a pod.). Aktuálnymi modelmi, rozpracovanými v 80. rokoch, boli štruktúrneho-alternatívny model K. Gersona a kol. (in S. A. Shumaker a R. B. Taylor, 1983), model vzťahu s oblasťou bývania – RAB od P. Peacheyho (ibid.) a model multidimenzionality väzby autorov S. Rigera a P. J. Lavrakasa (1981). V protiklade so spomenutými modelmi, ktoré vychádzali prevažne zo sociologických tradícií, v environmentálnej psychológii dominujú v súčasnosti dve základné dimenzie väzby na miesto.

Dimenzia identity s miestom

Koncept identity s miestom rozpracoval H. M. Proshansky v roku 1978, neskôr v spolupráci s ďalšími autormi (H. M. Proshansky, A. K. Fabian a R. Kamihoff, 1983, H. M. Proshansky a A. K. Fabian, 1987). Definovali ju cez osobnú identitu jedince vo vzťahu k fyzikálnemu prostrediu a nadviazanosť na geografické miesta, proces environmentálnej sebaregulácie a utvárania kontinuity vlastného self, a ako výsledok silných emocionálnych vzťahov s miestom. H. M. Proshansky, A. K. Fabian a R. Kamihoff (1983, s. 59) uvádzajú, že identita s miestom je "... subštruktúrou vlastnej (self) identity osoby, pozostávajúcou (v širšom význame) z poznatkov o fyzikálnom svete, v ktorom jedinec žije. Tieto poznatky sú reprezentované spomienkami, predstavami, pocitmi, postojmi, hodnotami, preferenciami, významami a koncepciami správania a skúsenosti, ktoré sa vzťahujú k rozmanitosti a komplexnosti fyzikálnych rámcov, ktoré určujú každodennú existenciu každej ľudskej bytosti. Jadrom takýchto poznatkov, vzťahujúcich sa k fyzikálnemu prostrediu, je **environmentálna minulosť** osoby, minulosť pozostávajúca z miest, priestorov a ich vlastností, ktoré inštrumentálne slúžili pri uspokojovaní biologických, psychologických, sociálnych a kultúrnych potrieb jedince."

V neskorších prácach môžeme sledovať viac teoretické a kritické rozpracovanie tejto témy (E. Krupat, 1983, T. R. Sarbin, 1983), ale aj empirické výskumné stratégie (K. M. Korpela, 1989, R. B. Hull, M. Lam a G. Vigo, 1994). D. R. Williams, M. E. Patterson et al. (1992) používajú v tejto súvislosti termín **emocionálny/symbolický väzba**. Obsahovo môžeme ako identitu s miestom interpretovať aj F. T. McAndrewom (1993) popísanú tzv. **geografickú závislosť na miesto**, ktorá znamená extrémne silnú väzbu na veľmi špecifické miesto alebo domov. Osobitý prístup k identite s miestom vypracovala R. M. Feldmanová (1990), ktorá zaviedla pojem **identita s typom sídla** (settlement-identity). Tento typ identity popisuje cez generalizované skúsenosti pri vytváraní psychologických vzťahov s konkrétnymi rámcami bývania. Myšlienky, prežívanie, preferencie, hodnoty, ciele a spôsoby správania a zručnosti, ktoré definujú identitu osoby k typu bývania, tak umožňujú transfer symbolických a afektívnych

vzťahov a tým aj udržiavanie určitých vlastností domova, ktoré potvrdzujú osobnú identitu jedinca.

Dimenzia závislosti na mieste

Koncept závislosti na mieste definoval D. Stokols a S. A. Shumaker (in D. R. Williams, M. E. Patterson et al., 1992, s. 31) „... ako formu väzby vzťahujúcu sa k potenciálnemu alebo konkrétnemu miestu s cieľom uspokojovať potreby a ciele jednotlivca, a porovnanie tohto miesta s inými bežne dostupnými rámcami, ktoré môžu uspokojiť podobný rozsah potrieb.“ Tento model vychádza z transakčnej analýzy rámcov správania. Zdôrazňuje sa v ňom, že „sila spojenia“ obsahuje dvojkomponentový proces, ktorý vyplýva z individuálneho rozhodnutia a týka sa hodnotenia kvality súčasného miesta a relatívnej kvality porovnateľných alternatívnych miest (S. A. Shumaker a R. B. Taylor, 1983).

V súvislosti s väzbou na rekreačné miesta D. R. Williams, M. E. Patterson et al. (1992) používajú analogický termín **cieľovo zameranej/funkčnej väzby**. V tomto ponímaní môžeme interpretovať aj F. T. McAndrewom (1993) popísanú **generickú závislosť** na mieste, t. j. uspokojovanie potrieb v rôznych lokálitách dovtedy, pokiaľ majú určité charakteristiky.

Väzby na miesta sa v živote každého jedinca menia čo do svojej intenzity a sú ovplyvňované množstvom rôznych faktorov. Sila vzájomného vzťahu s miestom môže podľa R. L. Rubinstejna (tamtiež) variovať od najnižšej úrovne, keď ľudia o mieste len vedia a myslia naň bez prežívania nejakých silných pocitov alebo osobných spomienok, až po najintenzívnejšiu úroveň vyjadrenia, na ktorej sa stierajú rozdiely medzi self a prostredím.

Hoci existujú empirické pokusy o explicitné či implicitné definovanie väzby cez procesy biologické (R. B. Riley, 1992), psychologické (C. Cooper Marcus, 1992, I. Chawla, 1992, R. L. Rubinstejn a P. A. Parmelee, 1992, B. B. Brown a D. D. Perkins, 1992), environmentálne (M. Hufford, 1992, R. B. Riley, 1992) či sociokultúrne (S. B. Ahrentzen, 1992, D. M. Hummon, 1992, M. Hufford, 1992, D. Pellow, 1992, S. M. Low, 1992), námetov z oblasti konkrétnych kvantifikovateľných meracích prostriedkov je pomerne málo. Príkladom môže byť Williamsova metóda na meranie väzby na miesto s akcentom na rekreačné rámce (D. Williams, M. E. Patterson et al., 1992), ktorú tvoria subskály:

- **Závislosť na mieste** – poukazuje na funkčný aspekt miesta so zdôraznením jeho jedinečnosti v porovnaní s inými miestami a možnosťou jeho využitia pre aktivitu.
- **Vyjadrenie identity** – meria úroveň, do akej jedinec využíva pobyt na určitom mieste k tomu, aby mu pomohol vyjadriť a poznať seba samého a zároveň udržiavať kontinuitu vlastnej environmentálnej minulosti.

- **Dôležitosť identity** – definuje miesto ako centrálny aspekt života z pohľadu vytvárania vlastnej identity, so zdôraznením naviazanosti na miesto, stožňenia sa s ním, až pocitu, že miesto je časťou samothnej osoby.

- **Centralita** – rozsah, do akého je miesto prioritným rámcem pri organizovaní a trávení voľného času a celého spôsobu života.

- **Satisfakcia** – meria stupeň uspokojenia pri využívaní konkrétneho miesta.

Diferencovaný prístup k meraniu väzby na miesto predstavujú úroveň väzby ako ich rozpracoval S. Shamai (in D. Williams, 1995), zdôrazňujúce meranie „pocitu miesta“. Jednotlivé tvrdenia týkajúce sa väzby sú zoradené formou Gutmanovej škály (od položky „Nemať žiaden pocit miesta“ až po položku „Obetovať sa pre miesto“).

Napriek tomu, že výskumníci sledujú sociodemografické a environmentálne atribúty ovplyvňujúce väzbu, v empirickom výskume tejto problematiky neexistuje doposiaľ jednotný postup a stratégia. Najčastejšie sa typické prediktory väzby na miesto definovali s akcentom na sociologické premenné (sociálne siete a dĺžka pobytu v komunite, štádiom životného cyklu a zhoda medzi cieľmi, hodnotami a prostredím). V druhom prístupe, ktorý bol viac zážitkový a psychologizujúci, sa využívali predovšetkým kvalitatívne metódy s cieľom objasniť vzťah medzi väzbou na miesto a self-konceptom, osobitne s identitou. Pokiaľ ide o zodpovedanie otázok, ako kvantifikovať skúsenosť väzby či už v sociologizujúcom alebo psychologizujúcom prístupe, relevantným pre výskumníkov bolo meranie aktivít alebo vnútorných postojov (príčom ako ekvivalentné metódy sa používali či už kvantifikovateľné dotazníky alebo analýza kvalitatívnych údajov). Napriek tomu porovnanie cross-kultúrnych výskumov i parciálnych výsledkov štúdií poukazuje skôr na nejednoznačnosť a diferencie v intenzite väzby na miesto či už v závislosti od aktuálnej dĺžky pobytu na určitom mieste, frekvencie a modusu jeho návštevnosti, sociodemografických premenných, veľkosti komunity v detstve alebo spokojnosti s aktuálnou komunitou. Prínosom by bolo zaradiť do výskumných projektov okrem cross-kultúrnej perspektívy aj longitudinálne empirické výskumy. Tie by riešili otázku kritického periódy pre formovanie väzby na miesto, otázku periódy latencie a postupu v objektoch väzby v jednotlivých životných etapách, ako aj sledovanie vplyvu životných udalostí (týkajúcich sa environmentálnej minulosti a aktuálnej histórie jedinca alebo komunity) na formovanie väzby na miesto.

7.4.3 Priestorová kognícia a mentálne mapy

Jedným zo základných komponentov ľudskej adaptácie v prostredí a primeraného environmentálneho správania v ňom je proces kognitívneho mapovania priestoru prostredia. V tomto procese jedinci získavajú, kódujú, uchovávajú,

obnovujú a dekodujú informácie o lokalizácii a atribútoch fenoménov v konkrétnom prostredí. Spracovanie priestorovej informácie z reálnych prostredí možno sledovať prostredníctvom výskumnov distančného efektu a manipulácií s mentálnymi zobrazeniami. Určitú renesanciu v tomto smere predstavujú i výskumy kognitívnych máp, zamerané na sledovanie procesov topografického mapovania prostredia a utvárania jeho mentálnej reprezentácie.

V skôršej odbornej literatúre v rámci humánnej geografie a environmentálnej psychológie sa paralelne s pojmom „kognitívna mapa“ stretávame i s termínmi „mentálna mapa“, „imaginárna mapa“, „vnútorný model sveta“, „mapa v hlave“, „obraz prostredia“ (Ch. Trowbridge, 1913, K. Lynch, 1960, P. Gould, 1966, D. Appleyard, 1969, R. A. Hart a G. T. Moore, 1973, R. M. Downs a D. Stea, 1973, 1977 a ďalší). Zavedenie takýchto pojmov bolo podmienené úroveňou deskripcie a teoretickými východiskami autorov a uvedené termíny sa niekedy chápali skôr metaforicky ako striktne analogicky. Súviselo to s prístupom ktorý zdôrazňoval, že poznanie určitého miesta môže byť i nepriestorové, kódované skôr symbolicky, prostredníctvom hodnôt, postojov, emocionálnych vzťahov k miestu. V súčasnej literatúre sa pojmy **kognitívna mapa** a **mentálna mapa** používajú niekedy ako synonymá. S názvom kognitívna mapa sa stretávame častejšie v rámci inžinierskej psychológie, psychológie architektúry a kognitívnej psychológie. Mentálna reprezentácia však nie je len výsledkom kognitívnych procesov, ale podieľajú sa na nej i procesy emocionálne a evaluatívne, chápané v širšom význame, v danom kontexte osobnostných a situačných premenných (M. Sedláková, 1992). Z uvedeného dôvodu používame v názve časti 7.4.3 pojem mentálna mapa.

Pojem kognitívna mapa zaviedol do psychológie jeden z hlavných predstaviteľov neobehaviorizmu **Edward C. Tolman** (1948), ktorý svoj variant behaviorizmu predložil už v roku 1932 v knihe *Purposive behavior in animals and men*. Vo svojej koncepcii chápal správanie ako holistický proces a preto ho nazýval molárnym, v protiklade k molekulárnej interpretácii správania, ktorá vysvetľovala tento proces ako komplex izolovaných faktorov.

Podľa E. C. Tolmana sa kognitívne mapy zvierat vytvárajú v procese hľadania cesty v bludisku. Dôležitá úlohu pritom zohráva sekvencia opakovaných experimentov, spojených s potvrdením očakávania. Samotné učenie teda nie je založené na vzťahu stimul–odpoveď, ale na vytváraní štruktúr v nervovom systéme, ktoré fungujú ako kognitívne mapy (priestorové reprezentácie) a sú mentálnou analógiou reálnej mapy.

Procesom vytvárania imaginárnych máp prostredia a spôsobov, akými sa získavajú environmentálne poznatky, sa však zaoberali ešte pred Tolmanovým zavedením pojmu kognitívna mapa viacerí odborníci. Jedným z prvých priekopníkov v tejto oblasti štúdia bol **Charles Trowbridge** (1913), ktorý sledoval schopnosť určovania smeru a orientácie u ľudí. Podstatu rozdielov medzi dobrou a problematickou orientáciou videl v schopnosti priestorovej predstavivosti a „mapotvornosti“, pričom v rámci štúdia analyzoval kategórie

ako „zmysel pre smer“ a „zmysel pre lokalizáciu“. Ch. Trowbridge rozlišoval dve základné metódy orientácie: **egocentrickú** (založenú na používaní svetových strán, ktorú možno získať vzdelaním) a **domicentrickú** (ktorá neberie do úvahy svetové strany, je centrovaná na miesto domova a býva využívaná nielen vtákmi, rybami, hmyzom, ale pravdepodobne aj malými deťmi a vo veľkej miere i natívnymi národmi). Rozdiel medzi oboma skupinami spočíva v tom, či si jedinci vytvárajú predstavu prostredia na základe objektívnych psychologicko-geografických línií a snažia sa terén objektivizovať, alebo či je ich vnútorná geodetická predstava dynamická, premenlivá a či je ohnisko ob-razu prostredia lokalizované v jedincovi, ktorý pohybuje sa v prostredí má pocti vlastného stredobodu (pozri M. Černoušek, 1986). Ch. Trowbridge zistil, že ľudia, ktorí mali imaginárne mapy vo svojich hlavách centrované na lokalitu svojho domova, boli schopní pohybovať sa v prostredí mesta dovedy, kým im bolo známe, avšak rýchlo strácali orientáciu v neznámej oblasti. Naproti tomu ľudia s egocentrickou orientáciou, ktorí videli smer vo vzťahu k vlastnej pozícii v danom momente, boli schopní navigovať oveľa bezpečnejšie. Mnohí ľudia využívajú mentálny obraz orientáčnej mapy – tzv. imaginárnu mapu, ktorá je vytváraná v predstavách a často býva fluktuantná a chybná. To môže byť podmienené okrem iného aj nedostatčným či neúplným vzdelaním v prvých etapách výuky. Ch. Trowbridge na základe svojich záverov navrhol pre deti v školách tréning orientácie.

Z viacerých dôvodov však len málo bádateľov nasledovalo túto priekopnícku iniciatívu a až v roku 1960 nastoli otázku environmentálnej percepcie územný plánovač **Kevin Lynch** (1960) vo svojej pionierskej práci *Image of City*. Na základe rozhovorov s obyvateľmi troch amerických miest (s cieľom zistiť ich mentálnu predstavu mesta) vytvoril kognitívne mapy týchto miest. Do ob-razu mesta boli zakomponované i základné koncepty zo psychológie percepcie (napr. figúra-pozadie, čitateľnosť, jasnosť, dominancia a pod.) K. Lynch svoju pozornosť zameral hlavne na vizuálne kvality mestského prostredia, predov-šetkým na jeho „čitateľnosť“ (legibility). Ďalšími kvalitami, ktoré podľa neho vyvolávajú silný dojem u pozorovateľa a podporujú výrazne identifikovateľné, štruktúrované a užitočné mentálne obrazy prostredia, sú tvar, farba a uspo-riadanie („pestrosť“). V samotnom procese hľadania cesty má podľa K. Lyncha (1960, s. 4) strategický význam tzv. „environmentálny obraz – generalizovaný mentálny obraz vonkajšieho fyzikálneho sveta“, ktorý je vlastný každému človeku. Tento obraz je výsledkom bezprostredného vnemu a minulej skúse-nosti, ktoré sa využívajú na interpretáciu informácie a usmerňovanie činnosti. „Na získanie externej informácie z bázy poznatkov o danom mieste považoval za vhodné skúmať reprezentatívne mody ako náčrtkové mapy, verbálnu des-kripciu miesta či informačný zoznam. Analýzou poznatkov, ktoré identifikoval v mentálnych obrazoch mesta, vytvoril K. Lynch (tamtiež) pôvodný klasifikačný systém, ktorého päť prvkov tvorí základné komponenty mentálneho obrazu.“

- *Cesty (paths)* popisuje ako trasy, po ktorých sa pozorovateľ pohybuje (ulice, promenády, tranzitné trasy, kanály, železničné trasy). V rámci priestorových aktivít na týchto cestách súčasne usporadivá do svojho obrazu i ďalšie environmentálne prvky, ktoré sú s nimi v určitom vzťahu.
 - *Hranice (edges)* reprezentujú viac alebo menej priepustné bariéry, označujúce a súčasne oddelujúce jeden región od druhého. Často sa vyznačujú ako línie, ktoré prerušujú kontinuitu medzi jednotlivými segmentami priestoru (napr. pobrežia, železničné priesečky, hrady).
 - *Oblasti (districts)* autor definuje ako rozsiahle ohraničené dvojdimenziálne oblasti, do ktorých pozorovateľ mentálne vstupuje a ktoré majú určitú spoločnú identifikačnú charakteristiku.
 - *Uzly (nodes)* predstavujú konkrétne body alebo strategické miesta, ktoré ukotvujú správanie pozorovateľa (napr. železničné uzly, miesta zmeny dopravy, križujúce alebo zbiehajúce sa cesty).
 - *Dominanty (landmarks)* sú ľahko identifikovateľné fyzické objekty, ktoré pôsobia ako externé referenčné body v prostredí (budovy, značky, obchody, kopce). Dominanty často výrazne vyčnievajú nad ostatné prvky v prostredí, sú od seba vzdialené a zreteľne viditeľné z rôznych uhlov a vzdialeností.
- Aj keď Lynchova taxonómia predstavuje prínos z hľadiska sledovania vizuálnych, estetických a funkčných vlastností prostredia miest a environmentálnej percepcie ich obyvateľov, jeho „obrazy“ sa od kartografickej mapy mesta odlišujú len stupňom abstrakcie a typom použitých symbolov. Napriek týmto výhradám však boli základné tézy Lynchovej práce rozpracované v nasledujúcich rokoch mnohými autormi. Ich závery potvrdzovali, že práve horeuvedený klasifikačný systém a prostredníctvom neho definované jednotlivé dimenzie mesta sú dôležité pri porozumení organizácii a štruktúre prostredia v meste.
- Ďalší výskum v tejto oblasti abstrahoval z percepčných charakteristík fyzikálneho prostredia. Do úvahy sa začali brať premenné ako podiel kultúrneho a sociálneho prostredia a vplyv vzájomnej interakcie človek–prostredie. Jednou z klasických prác tohoto obdobia je práca Lynchovho kolegu – **Donalda Appleyarda** (1969) *Why buildings are known*. Autor v nej popisoval atribúty, ktoré púťajú pozornosť obyvateľov a uchovávajú (obraz) miesta v ich mentálnej reprezentácii mesta. D. Appleyard sledoval aj pestrosť a viditeľnosť miesta a došiel k záveru, že obyvateľia začleňujú do svojich spomienok tie miesta, ktoré sú najviditeľnejšie, najznámejšie, odlišné a najviac využívané. Výsledkom jeho práce o percepcii mesta bolo definovanie operatívnej, responzívnej a deduktívnej percepcie prvku mesta. **Operatívna percepcia** vyplýva z tímov a operácií vykonávaných v prostredí. **Responzívna percepcia** nemusí

byť primárne vizuálna a aktívna, ale môže obsahovať rôzne zvyky, chute, alebo taktinú skúsenosť. Pri **deduktívnej percepcii** si ľudia vytvárajú generalizovaný systém environmentálnych kategórií, konceptov a vzťahov, ktoré formujú kódovacie systémy mesta – jeho individuálny model (D. Appleyard, 1970). Appleyardovým prínosom bola i kategorizácia mentálnych máp, ktoré štrukturoval jednak sekvencne (využívajúc ako organizačné princípy cesty a rieky), jednak priestorovo (za použitia budov alebo obvodov). Predpokladal, že sekvencné mapy sú na nižšom vývojovom stupni než priestorové a že sa tvoria od jednoduchších topologických k zložitejším pozíciám.

V 70. rokoch sa začína zvyraňovať rozdiel medzi prístupmi analyzujúcimi environmentálnu percepciu a kogníciu a klasickými geografickými štúdiami, zameranými na lokalizované atribúty rôznych fenoménov (napr. rozsah, vzdialenosť, orientácia, smer a pod.). Geografi si čoraz častejšie kladli otázku, či môže byť geografia „mixovaná“ so psychologickou a následne začali vo výskume aplikovať poznatky zo psychologických teórií a metód. Tak je tomu v práci dvojice autorov **R. M. Downs** a **D. Stea** (1973, 1977), ktorí rozpracovali teóriu kognitívneho mapovania ako interaktívneho procesu vyznačujúceho sa selektivitou a vytváraním zmyslu vonkajšieho sveta. S cieľom dôkladnejšie porozumieť procesu konštrukcie a funkcie kognitívnych máp rozpracovali uvedení autori tieto otázky:

1. *Čo ľudia potrebujú vedieť* – pre prežitie a každodenné priestorové správanie je potrebná informácia o polohe (vzdialenosť a smer) a atribútoch (deskriptívne alebo hodnotiace) fenoménov, ako aj o tom, čo znamená „objekt“ z hľadiska týchto dvoch vlastností.
2. *Čo ľudia vedia* – pre kognitívne mapy je podľa autorov charakteristická nekomplexnosť (vyrnechanie alebo nesúvislosť objektov, viac denotatívny než konotatívny význam fenoménov), skreslenie (kognitívna transformácia vzdialenosti i smeru), schematizácia (používanie kognitívnych kategórií, v rámci ktorých je kognitívna informácia kódovaná aj interpretovaná) a augmentácia (zveličovanie, keď sa do mapy pridávajú na prikrášlenie neexistujúce fenomény).
3. *Ako ľudia získavajú vedomosti* – autori popisujú tri druhy informačných zdrojov. Senzorické modality (vizuálne, taktické, olfaktorické, kinestetické) vo vzájomnej kombinácii poskytujú integrovanú reprezentáciu určitého priestoru prostredia. Priamymi a sprostredkovanými zdrojmi informácií sú napr. verbálna deskripčia, kartografické mapy, televízia a film, fotografia a pod. A napokon deduktívne informácie, ktoré sú v nepriamom vzťahu k priestorovému prostrediu a vyplývajú zo symbolického spracovania, prikrášlenia a zveličovania.

V snahe podať problém čo najkompletnejšie venovali R. M. Downs a D. Stea značnú pozornosť aj procesom získavania, uchovávanania a využívania environ-

mentálnych poznatkov v rámci kognitívnych máp, zmenám týchto máp v časovom kontinuu a tiež chybám, ktoré sa v kognitívnych mapách môžu vyskytnúť

Lepšie porozumieť otázke priestorových preferencií umožnil príspevok **P. Goulda** (1966) – *On Mental Maps*. Tento výskumník sledoval u jednotlivcov ich preferencie a taktiež vytváranie grafickej reprezentácie samotnými subjektami, čím ponúkol prístup protikladný k Lynchovmu modelu. V spoluautorstve s P. Whitom (P. Gould a R. White, 1974) rozpracoval problém environmentálnej percepcie a tvorby mentálnych máp. Z geografického hľadiska sa obaja autori zaujímali najmä o spôsoby, ktorými si ľudia vytvárajú obrázky rôznych miest a ako môžu dané obrázky ovplyvňovať ich rozhodnutia (napr. migráciu a iné formy priestorového správania). Cieľom oboch výskumníkov bolo objasniť komplexnú podstatu týchto javov. Ako základnú stratégiu použili hypotetickú situáciu, v ktorej mali jednotlivci ohodnotiť svoj stupeň preferencie určených miest z hľadiska ich prítlačivosti vo vzťahu k bývaniu. Z mentálnych máp týchto „priestorových preferencií“ sa pokúsili vysvetliť postúp, ktorým sa tieto mentálne mapy uvádzajú do vzťahu k charakteristikám reálneho sveta.

Napriek tomu, že v literatúre tohoto obdobia sa venovala čoraz väčšia pozornosť otázkam environmentálnej percepcie a priestorovej kognície, záujem o jednotlivé dimenzie osobnej skúsenosti s konkrétnym miestom bol veľmi malý. Zaujímavým prínosom v tejto oblasti bola preto práca **R. A. Harta** a **G. T. Moora** (1973). Uvedení autori prehľadne dovedajú prístupy o vývoji priestorovej kognície, environmentálneho správania u detí a kognitívnej reprezentácie prostredia (počnúc prvými priestorovými koncepciami u detí až po kognitívne reprezentácie dospelých v rámci širšieho prostredia). V náväznosti na túto tému rozpracovali Piagetov model koncepcie priestoru u detí s akcentom na vývinový prístup poznania priestorových štruktúr v prirodzenom prostredí každodenného života. V empiricky orientovanej práci „Childrean's experience of place“ sa R. A. Hart (1979) pokúsil zmapovať environmentálne správanie v malej ekologickej jednotke v procese poznávania, hodnotenia, prežívania a využitia miesta u detí. Na základe výsledkov pozorovania, analýzy mentálnych máp prostredia a rozhovorov uvažoval o tzv. „výnimočnej krajine“, ktorá sa u dieťaťa vytvára v priebehu vzájomnej transakcie s obklopujúcim ho prostredím. Zatiaľ čo J. Piaget vychádzal vo svojej práci z experimentov, v ktorých sledoval vývin logickej schopnosti dieťaťa štrukturovať priestorové vzťahy (J. Piaget a B. Inhelder, 1967), R. A. Hart upozornil, že tento prístup nie je validný, ak berieme do úvahy proces poznávania a mapovania priestoru v prirodzenom prostredí, ktoré má vysoko selektívny charakter (napr. prístup k určitému miestu, strach a obavy z neho, atraktivnosť miesta).

Začiatkom osemdesiatych rokov sa objavuje pojem mentálne a kognitívne mapy aj v českej a slovenskej odbornej literatúre geografického (napr. A. Hyněk a J. Hynková, 1980, P. Radvány, 1983, 1985, T. Sivěk, 1988, D. Drbohlav, 1991, D. Franců a K. Paluš, 1982) a psychologického (napr. M. Stráženec, 1982, M. Čer-

noušek, 1986, Z. Ruiselová, 1986, M. Sedláková, 1992) zamerania (pozri E. Naništová a D. Podlucká, 1996).

Z prác, ktoré sa venujú otázke mentálnych resp. kognitívnych máp vyplýva, že pri spracovávaní tejto problematiky nastal v posledných 2–3 dekádach značný posun. Zatiaľ čo rané štúdie boli orientované skôr na problém mentálneho zobrazovania urbanistického prostredia a na sledovanie rozdielov medzi „obrazom“ reality a jej kartografickou rekonštrukciou, v súčasnosti sa pozornosť zameriava skôr na analýzu kognitívneho mapovania ako takého. O mentálnej či kognitívnej mape sa začalo uvažovať ako o anticipačnej schéme na predstavovej úrovni a čoraz viac sa začali zohľadňovať i procesy afektívne a interakčné. V súvislosti s narastaním množstva environmentálnych informácií, ktoré sú dôsledkom takéhoto chápania vzájomných vzťahov, sa dostáva do popredia i problém samotnej kartografickej reality. Z toho dôvodu je závažnou i otázka kategorizácie metód a spracovania získaných výsledkov. Pri reprezentácii environmentálnych obrazov sa najčastejšie využívajú najmä pozorovanie experimentátora v prirodzených alebo kontrolovaných situáciách, historická rekonštrukcia, analýza externalizovaných reprezentácií a nepriamo rozhodovacie úlohy (R. G. Golledge a R. J. Stimson, 1990). Spracovanie výsledkov kognitívnych máp si však vyžaduje spoluprácu viacerých pozorovateľov a kombináciu dôkladnej kvalitatívnej analýzy s kvantitatívnymi metódami analýzy.

7.5 Budúce smerovanie environmentálnej psychológie

Výraznejší záujem psychológov o kontextuálny prístup a ľudskú dimenziu globálnych a regionálnych environmentálnych problémov naznačuje, že v budúcich rokoch sa všetky oblasti psychológie môžu stať výrazne „environmentálne“ (D. Stokols, 1995, S. Wapner, 1995, D. Magnusson a H. Stattin, 1996). Z toho vyplýva, že výskum v environmentálnej psychológii bude pravdepodobne odražáť (tak transakčnú ako aj netranksakčnú) multiparadigmatickú perspektívu (porovnaj P. C. Stern, 1992). Pre dynamiku ďalšieho rozvoja environmentálnej psychológie považuje I. Altman (1997) za potrebné prehodnotiť filozofické predpoklady, epistemológiu i teoretické postuláty, pre K. H. Craika (1996) je dôležité rozlíšiť statický prístup k teóriám ako produktu od kreatívnej orientácie na teoretizovanie ako kontinuitný proces.

Budúce smerovanie environmentálnej psychológie môžu podľa mienky viacerých odborníkov ovplyvniť „klasické“ environmentálne problémy ako sú dôsledky toxického znečistenia, využívanie prírodných zdrojov, globálne konflikty, demografické a migračné trendy, ale aj základné sociálne záujmy spoločnosti (D. Stokols, 1995, R. Sommer, 1997). D. Stokols (1995, 1997) uvažuje v tejto súvislosti o nasledujúcich smerovaniach:

1. *Výzvy, predložené na základe aktuálnych spoločenských problémov:*

- a) toxická kontaminácia prostredia a rapidná zmena globálneho ekosystému,
- b) rozšírenie násilia na regionálnej i medzinárodnej úrovni,
- c) prenikajúci tlak informačných technológií do pracovného a rodinného života,
- d) zvyšujúce sa náklady na zaplatenie zdravotníckej starostlivosti a narastajúca dôležitosť prevencie chorôb a stratégií podporujúcich zdravie,
- e) procesy sociálneho starnutia.

2. *Psychologické a behaviorálne dimenzie environmentálneho znečistenia a globálnej environmentálnej krízy*

Kumulatívne toxické vplyvy technológií vyvinutých v 20. storočí známe najú narastajúcu hrozbu pre populáciu a ohrozenie zdravia. Preto sa v posledných rokoch stávajú prioritnými iniciatívy na ochranu regionálnej a globálnej environmentálnej kvality: programy WHO (World Health Organization) na podporu zdravých miest a výskumy zisťujúce súvislosti medzi environmentálne podporným správam a efektívnosťou určitých stratégií.

3. *Zdroje prtlivu násilia na regionálnej a medzinárodnej úrovni*

Mnohé štúdie poukazujú na to, že fyzikálne a sociálne prostredie môže ovplyvniť výskyt a krutosť násilia (napr. masmediálne pôsobenie, historické modely medziskupinových konfliktov, nízka funkčná a symbolická podpora a súdržnosť komunity a i.). Významnou v tejto súvislosti bude najmä podpora takých organizácií a rámcov, ktoré poskytujú silný pocit komunity.

4. *Vplyv technologických zmien na jednotlivcov a skupiny*

Technologické inovácie (elektronická pošta, faxy, mobilné telefóny, virtuálne hry a pod.) výrazne zmenili pracovné stereotypy, modely komunikácie a sociálne správanie ľudí. Preto by bolo potrebné identifikovať také stratégie správania, ktoré pomáhajú ľuďom efektívnejšie sa vyrovnávať s informačnou presýtenosťou a stimuláciou. Dôležitou je aj otázka poradenstva v plánovaní multifunkčných prostredí a delňovanie sociálnej a kultúrálnej dimenzie podporých prostredí.

5. *Environmentálne orientované stratégie na podporu zdravia komunity*

V budúcom výskume k tejto téme a pri vypracovávaní programov na ochranu zdravia môžu zohrať dôležitú úlohu environmentálno-psychologické teórie sfktromia, stresu, väzby na miesto. Väčšia pozornosť by

sa mala venovať „envirogenickým“ premenným (geografické, architektonické, technologické a sociokultúrne vplyvy na zdravie).

6. *Prispôsobenie environmentálneho dizajnu a plánovania komunity pre starších obyvateľov*

Plánovanie prostredí podporujúcich zdravie, úprava rekreačných prostredí a obydli pre tú časť staršej populácie, ktorá častejšie trpí chronickými chorobami a zníženou mobilitou. Všetky tieto sociálne záujmy majú priame implikácie pre environmentálne plánovanie a manažment.

7. *Teoretické smerovanie environmentálnej psychológie*

Vzhľadom na výraznú diverzitu a multidisciplinárny rámec environmentálnej psychológie, je aktuálnou snaha zjednotiť teórie týkajúce sa prostredia a správania na úrovni „stredného stupňa“. Táto iniciatíva by mohla byť styčnou plochou pre rozličné oblasti psychologického výskumu i styčnou plochou psychológie a príbuzných disciplín. Teoretický vývoj a integrácia sa môže týkať rozšírenia spolupráce medzi architektúrou, environmentálnou psychológiou a projektovaním a úpravou miest. Ekológia tvorivosti berie do úvahy fakt, že na vývoj teórie vplyvajú aj technologické, geografické a kultúrne faktory. Okrem toho možno očakávať, že v teórii sa stane viac integratívnu a expanzívnu stratégiu intervencie v komunite.

Okrem takýchto širokosppektrálnych prognóz treba zdrazniť, že teoretické, výskumné či praktické úlohy týkajúce sa životného prostredia nie sú len otázkou techniky a nových technológií, vzťahu človeka k prírode, či vhodných stratégií prevencie a zvládania ekologických a environmentálnych problémov. Je to predovšetkým, slovami filozofa Erasmia Koháka (1993, s. 60) „... otázka vzťahu človeka k životu, ke všemu, čo jest, k Bohu – a také sama k sobě.“ Pretože (ako uvádza ďalej) ľudia sa často riadia svojim vlastným prospechom, niečia „pre dobro človeka“ a ani sa nezamýšľajú nad tým, čo to vlastne „dobro človeka“ je.

Literatúra

Ahrentzen, S. B.: Home as a workplace in the lives of women. In: Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 113 až 138.

Altman, I.: A personal perspective on the environment and behavior field. In: Downs, R. M. et al. (Eds.): *Visions of aesthetics, the environment & development: the legacy of Joachim Wohlwill*. New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Hillsdale 1991, s. 113–138.

- Altman, I.: Environment and behavior studies: A discipline? Not a discipline? Becoming a discipline? In: Wapner, S. et al. (Eds.): *Handbook of Japan-United States Environment-behavior research: Toward a transnational approach*. New York, Plenum Press 1997, s. 423–434.
- Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992.
- Altman, I., Rogoff, B.: World views in psychology: Trait, interactional, organismic and transactional perspectives. In: Shokols, D., Altman, I. (Eds.): *Handbook of environmental psychology* (Vol. 1). New York, Wiley and Sons, Inc. 1987, s. 7–40.
- Anzenbacher, A.: *Úvod do etiky*. Praha, Zvon 1994.
- Appleyard, D.: Notes on urban perception and knowledge (Cop. 1970). In: Downs, R. M., Stea, D. (Eds.): *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. London, E. Arnold Publ. 1973, s. 109–114.
- Appleyard, D.: Why buildings are known: A predictive tool for architects and planners (Cop. 1969). In: Broadbent, G., Burnt, R., Lorens, T. (Eds.): *Meaning and behaviour in the built environment*. New York, J. Wiley and Sons 1980, s. 135–161.
- Barker, R. G.: On nature of the environment. In: Proshansky, H. M., Ittelson, W. H., Rivlin, L. G. (Eds.): *Environmental psychology: People and their physical settings*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1976, s. 12–26.
- Binder, A., Shokols, D., Catalano, R.: *The framework and perspectives of social ecology: Man-Environment systems*, 5, 1975, 1, s. 29–42.
- Brown, B. B., Perkins, D. D.: Disruptions in place attachment. In: Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 279 až 303.
- Bunting, T. E., Cousins, L. R.: Environmental disposition among school-age children: A preliminary investigation. *Environment and Behavior*, 17, 1985, 6, s. 725–768.
- Canter, D.: *The psychology of the place*. London, Archit. Press, Ltd. 1977.
- Cooper Marcus, C.: Environmental memories. In: Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 87–112.
- Craik, K. H.: The personality research paradigm in environmental psychology. In: Wapner, S., Cohen, S. B., Kaplan, B. (Eds.): *Experiencing the environment*. New York, Plenum 1976, s. 55–80.
- Craik, K. H.: Environmental psychology: A core field within psychological science. *American Psychologist*, 51, 1996, 11, s. 1186–1187.
- Černoušek, M.: *Psychologie životního prostředí*. Praha, Horizont 1986.
- Downs, R. M., Stea, D.: Cognitive maps and spatial behavior: Process and products. In: Downs, R. M., Stea, D. (Eds.): *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. London, E. Arnold Publ. 1973, s. 8–26.
- Downs, R. M., Stea, D.: *Maps in minds: Reflection on cognitive mapping*. New York, Harper and Row 1977.
- Dřoblav, D.: Mentální mapa ČSFR. *Storník České geografické společnosti*, svazek 96, 3, 1991, s. 163–175.
- Feldman, R. M.: Settlement – identity. Psychological bonds with home places in mobile society. *Environment and Behavior*, 22, 1990, 2, s. 183–229.
- Franču, D., Paluš, K.: K problematice obrazu města. *Architektura a urbanismus*, 16, 1982, 3, s. 167–178.
- Gibson, E. J.: The ecological approach: A foundation for environmental psychology. In: Downs, R. M. et al. (Eds.): *Visions of aesthetics, the environment & development: the legacy of Joachim Wohlfuitl*, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Hillsdale 1991, s. 87–111.
- Gifford, R.: *Environmental psychology: Principles and practice*. Newton, Allyn and Bacon, Inc. 1987.
- Giuliani, M. V.: Towards an analysis of mental representations of attachment to the home. *The journal of architectural and planning research*, 8, 1991, 2, s. 133–146.
- Giuliani, M. V., Feldman, R.: Place attachment in developmental and cultural context. *Journal of environmental psychology*, 13, 1993, s. 267–274.
- Golledge, R. G., Stimson, R. J.: *Analytical behavioural geography*. London, Routledge 1990.
- Gould, P. R.: On mental maps (cop. 1966). In: Downs, R. M., Stea, D. (Eds.): *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. London, E. Arnold Publ. 1973, s. 182–220.
- Gould, P., White, R.: *Mental maps*. Harmondsworth, Penguin Books 1974.
- Hart, R.: *Children's experience of place*. New York, Irvington 1979.
- Hart, R., Moore, G. T.: The development of spatial cognition: A review. In: Downs, R. M., Stea, D. (Eds.): *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. London, E. Arnold Publ. 1973, s. 246–288.
- Hedge, A.: Environmental psychology. In: Spurgeon, P. C. et al. (Eds.): *Elements of applied psychology*, Singapore, Harwood Acad. Publ./Gordon and Breach Sc. Publ. 1994, s. 297–319.
- Hufford, M.: Thresholds to an alternative realm: Mapping the Chaseworld in New Jersey's pine barrens. In: Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 231–252.
- Hull, R. B., Lam, M., Vigo, G.: Symbols of self in the urban fabric. *Landscape and urban planning*, 28, 1994, s. 109–120.
- Hummion, D. M.: Community attachment: Local sentiment and sense of place. In: Altman, I., Low, S. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 253–278.
- Hynek, A., Hynková, J.: Prostředí a mentální mapy ve výchově k péči o životní prostředí. *Geographia, Scripta*, Fac. Sci. Nat. Univ. Purk. Brun., Vol. 10, 5, s. 283–248.
- Chawla, I.: Childhood place attachments. In: Altman, I., Low, S. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 63–86.

- Koelsch, W. A.: Terrae incognitae and Arcana Sive: Toward a richer history of academic geography. In: Lowenthal, D., Bowden, M. J. (Eds.), *Geographies of the mind: Essays in historical geosophy*. New York, Oxford Univ. Press, Inc. 1976, s. 63–87.
- Kohák, E.: *Post scriptum*. Psové Praha, Nadace Eva – NSEV 1993.
- Korpela, K. M.: Place-identity as a product of environmental self-regulation. *Journal of environmental psychology*, 3, 1989, s. 241–256.
- Krupat, E.: A place for place identity. *Journal of environmental psychology*, 3, 1983, s. 343–344.
- Kruse, L., Graumann, K.: Environmental psychology in Germany. In: Stokols, D., Altman, I. (Eds.): *Handbook of environmental psychology* (Vol. 2). New York, Wiley and Sons, Inc. 1987, s. 1195–1225.
- Lewin, K.: *Feldtheorie in den Sozialwissenschaften*. Bern, Verlag Hans Huber 1963.
- Little, B. R.: Specialization and varieties of environmental experience: Empirical studies within the personality paradigm. In: Wapner, S., Cohen, S. B., Kaplan, B. (Eds.): *Experiencing the environment*. New York, Plenum 1976, s. 81–116.
- Little, B. R.: Personality and environment. In: Stokols, D., Altman, I. (Eds.): *Handbook of environmental psychology* (Vol. 1). New York, Wiley and Sons, Inc. 1987, s. 205–244.
- Low, S. M.: Symbolic ties bind: Place attachment in the Plaza. In: Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 165 až 186.
- Low, S. M., Altman, I.: Place attachment and conceptual inquiry. In: Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 1–12.
- Lynch, K.: *The image of the city*. Cambridge, MA: M. I. T. Press 1960.
- Magnusson, D., Stattin, H.: *Person-context interaction theories. Report from the Dept. of Psychology*. University Stockholm, No. 824, 1996.
- McAndrew, F. T.: *Environmental psychology*. Belmont, Brooks/Cole Publ. Comp., Wadsworth, Inc. 1993.
- McKechnie, G. E.: *ERI: Manual Environmental Response Inventory*. Berkeley, Consulting Psychologists Press 1974.
- Nanišková, E., Podlucká, D.: K problematike mentálnych máp: historický prehľad s dôrazom na humánnu geografiu a environmentálnu psychológiu. *Acta Environmentalica Universitatis Comenianae*, 6, 1996, s. 35–46.
- Pellow, D.: Spaces that teach: attachment to the African compound. In: Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 187–210.
- Piaget, J., Inhelder, B.: *The child's conception of space*. London, Routledge and Kegan Paul 1967.
- Pol, E.: *Environmental psychology in Europe*. Avebury, Aldershot 1993.
- Proshansky, H. M.: The city and self-identity. *Environment and behavior*, 10, 1978, s. 147–169.
- Proshansky, H. M.: The field of environmental psychology: securing its future. In: Stokols, D., Altman, I. (Eds.), *Handbook of environmental psychology* (Vol. 2), New York, Wiley and Sons, Inc. 1987, s. 1467–1488.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K.: The development of place identity in the child. In: Weisten, C. S., David, T. G. (Eds.): *Spaces for children*. New York, Plenum Press 1987, s. 21–40.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K., Kaminhoff, R.: Place identity: Physical world socialisation of the self. *Journal of environmental psychology*, 3, 1983, s. 57–83.
- Proshansky, H. M., Ittelson, W. H., Rivlin, I. G. (Eds.): *Environmental psychology: People and their physical settings*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1976.
- Radváni, P.: Mesto a jeho obraz. *Geografický časopis*, 34, 1983, 4, s. 395–407.
- Radváni, P.: Vybrané aspekty obrazu podmalokarpatských miest. *Geografický časopis*, 37, 1985, 1, s. 46–60.
- Relph, E.: *Place and placelessness*. London, Pion, Ltd. 1976.
- Riger, S., Lavrakas, P. J.: Community ties: Patterns of attachment and social interaction in urban neighborhoods. *American Journal of Community Psychology*, 9, 1981, s. 55–66.
- Riley, R. B.: Attachment to the ordinary landscape. In: Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 13–35.
- Rose, G.: Place and identity: A sense of place. In: Massey, D., Jess, P. (Eds.): *A place in the world? Place, cultures and globalization*. Oxford, Oxford Univ. Press. 1995, s. 87–132.
- Rosová, V., Bianchi, G.: Environmentálna psychológia, jej predstaviteľia a úroveň environmentálno-psychologického poznania na Slovensku. *Acta Environmentalica Universitatis Comenianae*, 8, 1996, s. 53–60.
- Rotton, J.: The physical environment and social behavior. In: Kimble, Ch. E. (Ed.): *Social psychology: Studying human interaction*. Dubuque: WCB Publ. 1990, s. 471–504.
- Rubinstein, R. L., Parmelee, P. A.: Attachment to place and representation of the life course by the elderly. In: Altman, I., Low, S. M. (Eds.): *Place attachment*. New York, Plenum Press 1992, s. 139–163.
- Ruiselová, Z.: *Mentálne zobrazovanie v kontexte pamäti a myslenia* (KDP). Bratislava, ÚJEP SAV 1986.
- Saegert, S., Winkel, G. H.: Environmental psychology. *Ann. Rev. Psychology*, 41, 1990, s. 441–477.
- Sancar, F. H.: Paradigms of postmodernity and implications for planning and design review processes. *Environment and Behavior*, 26, 1994, s. 312–337.
- Sarbin T. R.: Place identity as a component of self. *An Addendum. Journal of Environmental Psychology*, 3, 1983, s. 337–342.

- Sedláková, M.: Príspevek k analýze pojmu mentálni reprezentace v soubodbe psychologické teorii. *Československá psychologie*, 36, 1992, 4, s. 289–308.
- Sedláková, M., Galoci, Š.: Problematika životního prostředí v psychologii. *Československá psychologie*, 27, 1983, 1, s. 14–27.
- Shumaker, S. A., Taylor, R. B.: Toward a clarification of people-place relationships: A model of attachment to place. In: Feimer, N., Geller, E. S. (Eds.): *Environmental psychology: Direction and perspectives*. New York, Praeger 1983, s. 219–251.
- Slivek, T.: Území Československa očima studentů geografie. *Sborník České geografické společnosti*, 93, 1988, 1, s. 31–37.
- Sommer, R.: Benchmarks in environmental psychology. *Journal of Environmental Psychology*, 17, 1997, s. 1–10.
- Stern, P. C.: Psychological dimensions of global environmental change. *Annu. Rev. Psychol.*, 43, 1992, s. 269–302.
- Stokols, D.: Environmental psychology. *Annu. Rev. Psychol.*, 29, 1978, s. 253 až 295.
- Stokols, D.: The paradox of environmental psychology. *American Psychologist*, 50, 1995, 10, s. 821–837.
- Stokols, D.: Bridging the theoretical and applied facets of environmental psychology. *American Psychologist*, 51, 1996, 11, s. 1188–1189.
- Stokols, D.: Direction of environmental psychology in the twenty-first century. In: Wapner, S. et al. (Eds.): *Handbook of Japan-United States Environment-behavior research: Toward a transactional approach*. New York, Plenum Press 1997, s. 333–353.
- D. Stokols, I. Altman (Eds.): *Handbook of environmental psychology* (Vol. 1, 2). New York, Wiley and Sons, Inc. 1987.
- Strženec, M.: Mentálne zobrazenie. *Československá psychologie*, 26, 1982, 6, s. 534–546.
- Sundstrom, E. et al.: Environmental psychology 1989–1994. *Annu. Rev. Psychol.*, 47, 1996, s. 485–512.
- Tolman, E. C.: Cognitive maps in rats and men (Cop. 1948). In: Downs, R. M., Stea, D. (Eds.): *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. London, E. Arnold Publ. 1973, s. 27–50.
- Trowbridge, Ch. C.: On fundamental methods of orientation and „imaginary maps“. *Science*, 38, 1913, s. 888–897.
- Tuan, Y. F.: Topophilia: Personal encounters with the landscape. In: English, P. W., Mayfield, R. G. (Eds.): *Man, space and environment*. New York, Oxford Univ. Press. 1972, s. 534–538.
- Tuan, Y. F.: *Space and place. The perspective of experience*. London, E. Arnold Publ., Ltd. 1979.
- Tuan, Y. F.: Rootedness versus sense of place. *Landscape*, 24, 1980, s. 3–8.
- Wapner, S.: Toward integration environmental psychology in relation to others subfields of psychology. *Environment and Behavior*, 27, 1995, 1, s. 9–32.

Williams, D. R.: Recreation and multi-resource conflict: A framework for examining public ties to place. Paper presented at Connections Seminar Series, USDA Forest Service, Washington Office, November 1993.

Williams, D. R.: Environmental Psychology: *The geography of meaning and ecosystem management*. Paper presented at the conference on: Integrating social sciences in ecosystem management: A national challenge. Georgia, December 1994.

Williams, D. R.: *Mapping place meanings for ecosystem management*. ICRB Report, USDA Forest Service, Walla Walla, April 1995.

Williams, D. R., Carr, D. S.: The sociocultural meanings of outdoor recreation places. In: Ewert, A., Shaves, D., Magull, A. (Eds.): *Culture, conflict and communication in the wildland-urban interface*. Boulder, CO: Westvie Co Press 1993, s. 209–219.

Williams, D. R., Patterson, M. E.: Environmental meaning and ecosystem management: Perspectives from environmental psychology and human geography. *Society Natural Resources* 1996, 9, s. 507–521.

Williams, D. R., Patterson, M. E. et al.: Beyond the commodity metaphor: Examining emotional and symbolic attachment to place. *Leisure Sciences*, 14, 1992, s. 29–46.